

Jasminka Babić-Avdispahić
Jasna Bakšić-Muftić
Nejra Nuna Čengić
Gorana Mlinarević

**KA TRANSFORMATIVNOM I
ODGOVORNOM ZNANJU**
Rodne studije u Bosni i Hercegovini

Sarajevo, 2013.

Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Muftić,

Nejra Nuna Čengiđ, Gorana Mlinarević

KA TRANSFORMATIVNOM I ODGOVORNOM ZNANJU

Rodne studije u Bosni i Hercegovini

ISBN	
Izdavač	Univerzitet u Sarajevu Centar za interdisciplinarne studije Zmaja od Bosne 8, 71000 Sarajevo tel/ fax: (033) 668 683 e-mail: coordination@cips.unsa.ba
Recenzija	Sulejman Bosto Hanka Vajzović
Lektura	Dijala Hasanbegović
Dizajn omota	Amela Harba-Bašović
DTP obrada	Sanja Vrzić
Tiraž	300
Štampa	Štamparija Fojnica d.d.

Izradu publikacije omogućila je podrška Švedske agencije za međunaradni razvoj i saradnju (Sida) i Agencije za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine. Stajališta iznesena u ovoj publikaciji izražavaju mišljenja autorica, te nužno ne predstavljaju stavove Švedske agencije za međunaradni razvoj i saradnju (Sida) i Agencije za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.

**KA TRANSFORMATIVNOM
I ODGOVORNOM ZNANJU**
Rodne studije u Bosni i Hercegovini

Centar za interdisciplinarne studije Univerziteta u Sarajevu

SADRŽAJ

7	UMJESTO UVODA
9	INSTITUCIONALIZACIJA, NOVE EPISTEMOLOGIJE I PRIJEPORI
9	Institucionalizacija rodni studija
17	Nove epistemologije i razvoj feminističke misli
26	Multidisciplinarnost, interdisciplinarnost, transdisciplinarnost
30	Rodne studije, vladine politike i finansiranje
35	Zaključak
37	„MREŽNA“ SPOZNAJA I DJELOVANJE SVRŠENIH STUDENTICA I STUDENATA RODNIH STUDIJA
38	Šta nam znače Rodne studije? <ul style="list-style-type: none">Spoznajni doprinosi i transformativni efekatPrimjenjivo znanjeKarijera i pozicija na tržištu radaCivilno društvo i aktivizam
52	Program Rodnih studija i uticaji na bosanskohercegovačko društvo <ul style="list-style-type: none">Put ka rodnoj ravnopravnosti/jednakopravnosti/jednakostiNovi obrasci mišljenja i djelovanjaUnapređenje akademijeDruštveno vrednovanje Rodnih studija
61	Zaključak
63	RODNE STUDIJE KROZ „PATCHWORK“ NASTAVNIČKOG RAZMIŠLJANJA
67	Značaj otvaranja Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu
75	Utjecaj angažmana na Rodnim studijama na lični profesionalni razvoj

80	Ocjena iskustva rada sa studentima/cama na Rodnim studijama
84	Utjecaj saradnje na Rodnim studijama na obavljanje redovnog posla
86	Viđenje razvoja Rodnih studija u sljedećih pet godina
91	Zaključak
93	PERSPEKTIVIZAM
101	KUDA IDEMO?
105	BIBLIOGRAFIJA
111	DODACI
111	Bibliografija magistarskih/završnih radnji
115	Nastavnice/i i saradnice/i
119	Nastavni planovi

UMJESTO UVODA

Rad na studiji koja kritički promišlja i sabira iskustva kako bi se osmislila vizija daljeg razvoja Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu učinio nam se važnim ne stoga, u svakom slučaju ne prvenstveno stoga, što sa ostalim studijskim programima fakulteta na Univerzitetu ne dijelimo izvjesnost i sigurnost postojanja koji bi nas mogli i smjeli uljuljkati. U stvari, epistemološkoj biti rodnih studija pripada da ne smiju upasti u samozadovoljnu uljuljkanost, već da moraju stalno održavati kritičku samorefleksiju i inovativnost, naročito u fazi institucionalizacije, jer ona sa sobom nosi opasnost „pripitomljavanja“.

Studija je svjedočanstvo o zajedničkom putovanju studentica/ata, saradnica/ka i nastavnica/ka – koje/i zajedno s nama ispisuju stranice knjige – kroz studijski program koji daje snažan transformativni pečat akademskoj produkciji znanja i koji je prijeko zainteresiran za supstancijalnu rodnu jednakost u svim sferama života: od svakodnevnice naših „poljubaca do ...internacionalnih relacija.“

Nama, autoricama koje smo inicirale ovaj zajednički poduhvat, mnogo je značilo što smo iz perspektive uronjenosti u svakodnevnicu realizacije programa Rodnih studija, koja je jako zahtjevana, naročito zbog vremenske oskudice i finansijske zabrinutosti za opstanak, došle do nove, prijeko potrebne perspektive koja nas je osnažila za dalja pregovaranja, kritičku (samo)refleksiju i imaginaciju.

Nakon prvog poglavlja u kojem govorimo o pitanjima institucionalizacije, novim epistemologijama i prijedorima sa kojima se suočavaju rodne studije općenito i Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevu posebice, stranice koje slijede ispisujemo sa studenticama/ma, saradnicama/ima i nastavnicama/ima i sa njima dijelimo pohvale koje bi mogli dati buduća čitateljka i čitatelj. Ali odgovornost za eventualne propuste, dakako, dijelimo nas četiri.

Sarajevo, februar 2013.

INSTITUCIONALIZACIJA, NOVE EPISTEMOLOGIJE I PRIJEPORI

Promišljati rodne i ženske studije uvijek znači promišljati dileme o značenju rodnih studija i njihovoj poziciji u društvu. Ovom sklopu pripadaju i dileme oko institucionalizacije, interdisciplinarnosti i kreiranja novih epistemologija, pitanja finansiranja studija, odnosa sa vladinim mehanizmima za rodnu ravnopravnost, (inter) disciplinarnu izolacije rodnih studija ili njihove integracije u postojeće discipline, itd. To su rasprave koje su se vodile i vode od osnivanja magistarskog/master programa Rodnih studija pri Univerzitetu u Sarajevu, a nužno u kontekstu specifičnih iskustava oblikovanih post-socijalističkom i poslijeratnom zbiljom, te kolonijalnim odnosima akademskih centara Beograda i Zagreba tokom socijalističkog perioda i neo-kolonijalnim osvajanjima zapadno-neoliberalnih ideologija putem raznih politika o rodnoj ravnopravnosti i uticaja na civilni sektor u poslijeratnom periodu. S jedne strane, ta stalna propitivanja predstavljaju jednu povoljnu poziciju u kojoj je naša moć percepcije uvijek izoštrana spram društvenih odnosa moći i nejednakosti, što nam omogućava lakše analitičko i kritičko promišljanje bosanskohercegovačkog, ali i globalnog društva. S druge strane, ove rasprave nikada ne dozvoljavaju rodnim studijima da ostvare ravnopravnu poziciju u akademskoj zajednici i društvu, te nas zbog toga konstantno prati nesigurnost i stalno smo primorane da se borimo za kontinuitet postojanja programa Rodnih studija na Univerzitetu.

Institucionalizacija rodnih studija

Kao što je već poznato, početak ženskih/rodnih studija se kao koncept i oblast učenja i izučavanja veže za kasne 1960-e i drugi val feminističkog pokreta. Vjerovatno zbog činjenice da su američke obrazovne institucije fleksibilnije u promjenama kurikuluma od ostalih zemalja, ženske studije su se malo brže raširile u SAD-u nego u drugim zemljama, ali do kraja 1970-ih programi ženskih studija su otvoreni u azijsko-pacifičkim i skandinavskim zemljama (Japanu, Australiji, Novom Zelandu, Finskoj, Švedskoj, Indiji, Južnoj Koreji,

Tajvanu i Filipinima). Već početkom 1980-ih programi ženskih studija su osnovani u svim zemljama Zapadne Evrope, te na Tajlandu, u Južnoj Africi, Kini, Karibima i Ugandi. (McFadden, 2005: 2492) U Južnoj i Srednjoj Americi ženske/rodne studije su se počele razvijati krajem 1980-ih i početkom 1990-ih (npr. Brazil: 1970-ih počinju ženske studijske grupe, a prvi doktorski studij iz ženskih studija 1993. godine; Kuba: rodne studije se pojavljuju krajem 1980-ih i početkom 1990-ih; Čile: prvi interdisciplinarni program iz ženskih studija osnovan 1991. godine na Univerzitetu Concepcion). (vidi Mayorga, Fernandetz Rius i Gallardo Gongora u Braidotti et al, 2002: 25-60)

U kontekstu Centralne i Istočne Evrope, institucionalizacija ženskih/rodnih studija je vezana uz promjenu političkih sistema 1990-ih godina, koji su se do tada suštinski protivili ideji odvajanja rodne analize od klasne analize i samim tim bilo kakvoj institucionalizaciji ženskih studija. Na proliferaciju ženskih/rodnih studija u Centralnoj i Istočnoj Evropi u 1990-im godinama, kako primjećuje Susan Zimmermann, uticao je niz faktora: veliko restrukturiranje visokog obrazovanja (restrukturiranje institucionalne strukture, restrukturiranje oblika, sadržaja, perspektiva i funkcije stvaranja znanja, te restrukturiranje odnosa između visokog obrazovanja i društveno-ekonomskog i političkog okruženja) na globalnom, regionalnom i državnom nivou; osnivanje međunarodnih (uglavnom američkih) privatno finansiranih univerziteta ili centara izvrsnosti posebno organiziranih unutar javnih univerziteta, ali ne javno finansiranih; dostupnost fondova i podrške nevladinih organizacija za dodatna usavršavanja nastavnica koje su, između ostalog, predavale i predmete sa rodnim tematikama; ulazak zemalja Centralne i Istočne Evrope u proces EU integracija, u sklopu kojeg se zahtijevala implementacija politike *gender mainstreaminga*; potrebe novih političkih sistema za informacijama o rodnim pitanjima neophodnim za ispunjavanje međunarodnih standarda, kao i individualna zalaganja pojedinih feministica. (Zimmermann, 2007: 131-160) Veliki broj ovih faktora su imali pozitivan uticaj na razvoj feminističke misli i transformativnog potencijala i uticaja ženskih/rodnih studija na centralno-istočnoevropsko društvo, ali su neki imali i izuzetno negativan uticaj. Ovaj negativni uticaj se prvenstveno

odnosi na korištenje i povezivanje pitanja rodne jednakosti i rodnih studija uz zapadno i neoliberalno definiranu demokratizaciju, odnosno vesternizaciju (pozapadnjivanje) društva i pripisivanja uloge simboličkog označitelja vesternizacije (pozapadnjivanja) rodnim studijima:

ove specifične obrazovne politike se mogu gledati u kontekstu transnacionalnog sporenja oko političke hegemonije, koje se pojavilo djelimično kao rasprava o kulturnim vrijednostima i simboličkoj pripadnosti. Na ovoj razini nisu rodne studije ili prava žena ono što je stvarno važno. Opređeljenje za ženske i rodne studije daleko više predstavlja zamjenu za predanost vrijednostima (uglavnom anglo-saksonskim) zapadne demokratije i liberalnog društvenog i ekonomskog poretka, a prema očekivanjima institucija i političkih aktera koji zastupaju te vrijednosti koje su postale dominantne u Centralnoj i Istočnoj Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu. (Zimmermann, 2007: 140)

Ovo spajanje rodnih studija sa zapadnom vizijom demokratije je u drugoj polovini 1990-ih postala dominantna paradigma, od koje teško da su se mogle odvojiti one koje su radile na institucionalizaciji rodnih studija u Centralnoj i Istočnoj Evropi. (Zimmermann, 2007: 140)

Za razliku od Centralne i Istočne Evrope, situacija oko institucionalizacije ženskih/rodnih studija na prostoru bivše Jugoslavije bila je nešto drugačija. U principu, socijalistički sistem koji je bio uspostavljen u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) je od kasnih 1970-ih bio nešto fleksibilniji prema feminističkoj misli u odnosu na socijalističke sisteme u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Feminizam je bio toleriran, odnosno iako feminističke ideje nisu bile ohrabrivane, feminističke aktivnosti nisu bile procesuirane. Feministička misao i aktivizam u SFRJ su se naročito razvili među mladim znanstvenicama krajem 1970-ih i početkom 1980-ih. Zbog relativne otvorenosti SFRJ kao vodeće nesvrstane zemlje u kontekstu hladnoratovske blokovske podijeljenosti, ove znanstvenice i feminističke aktivistice su bile dobro povezane i sa zapadnim feministicama, s kojima su uspjele uspostaviti i dobru feminističku znanstvenu razmjenu. Već 1986. godine u Sloveniji

su, zahvaljujući radu slovenačkih feministica i podršci slovenačkih teoretičarki, ženske studije bile uključene u univerzitetske programe čak i prije početka 'tranzicijskih' promjena. (Kašić, 2004: 31) Kako Biljana Kašić primjećuje, ovo je na neki način osiguralo osjećaj kontinuiteta, koji je djelimično spriječio dominantnu praksu, prisutnu u Istočnoj i Centralnoj Evropi, gdje su zapadni akademski autoriteti, 'programi razmjene' ili strane inicijative nametale osnivanje, sadržaje i diskurse ženskih/rodnih studija. (Kašić, 2004: 31) Pored kontinuiteta, na prostoru bivše SFRJ feministicama je bio važniji politički nego akademski djelokrug: „reprezentacijski diskursi su iskazali posebnu zabrinutost za feminističke politike identiteta oko pitanja ženskih ljudskih prava, silovanja, trgovine ženama, nasilja nad ženama, a manje zanimanja za feminističke znanosti i teorije, kojima sigurno treba više supstancijalne analize.“ (Kašić, 2004: 31-2) Ovome još treba dodati da akademske zajednice na području bivše SFRJ teško napuštaju svoje učahurene pristupe znanju i kontinuirano pružaju otpor transformacijama i reformama u pristupu kreiranju i prenošenju znanja, kao i samom konceptu demokratizacije znanja.

Ova krutost akademske zajednice najviše je uticala na opredjeljenje hrvatskih feministica za izvanakademsko pozicioniranje zajednice feminističkog učenja, kreiranja znanja i aktivističkog djelovanja, konkretno (ali ne i isključivo) u okviru Centra za ženske studije osnovanog u Zagrebu 1995. godine. (Potkonjak et al, 2008: 74-5) Iako je tokom 2000-ih bilo pokušaja institucionalizacije ženskostudijskog programa u visokoškolske ustanove u Hrvatskoj, predavačice iz Centra za ženske studije, koje su i same dio akademske zajednice (i čak predaju neke od feminističkih predmeta unutar svojih matičnih fakulteta/univerziteta), nisu uspjele pronaći izlaz iz začaranog kruga „koji se kreće od 'svijesti o važnosti ženskih studija' do 'nevoljkosti akademskih krugova da iskorače iz znanih paradigmi spoznaje'“. (Kašić u Potkonjak et al, 2008: 80) Ženske/rodne studije u Srbiji su također nastale kao alternativni obrazovni program početkom 1990-ih (Duhaček, 2004: 41), ali su se ženskostudijski programi sredinom 2000-ih godina uspješno preselili na univerzitete: Ženski centar (osnovan 1992. godine) na Fakultetu Političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Centar za rodne studije (osnovan 2003.

godine) na Univerzitetu u Novom Sadu kao postdiplomski programi. (Zimmermann, 2007: 154) U Makedoniji, institucionalizacija rodni studija se odvijala preko osnivanja Istraživačkog centra za rodne studije 1999. godine i preko strategije kontinuiranog istraživačkog rada, objavljivanja radova i neformalnih obrazovnih programa, te lobiranjem putem uvođenja kurseva i rodno osjetljivih pristupa unutar tradicionalnih disciplina u postojeće univerzitetske kurikulume. (Koložova, 2011: 60-1) Međutim, ovdje je bitno istaknuti da su pojedine feminističke aktivistice i teoretičarke prvenstveno zaslužne za sve uspjehe institucionalizacije, ali i priznavanja akademske vrijednosti vaninstitucionalnih programa (kao što je slučaj sa zagrebačkim Centrom za ženske studije, koji je, iako je bio vaninstitucionalan, bio prihvaćen u evropsku mrežu ženskih studija – *Women's International Studies Europe WISE* – da „sudjeluje u proizvodnji sveučilišnih kurikuluma na evropskim sveučilištima, dok je ovdje [u Hrvatskoj] i dalje u predvorju sveučilišne ovjere.“ (Kašić u Potkonjak et al, 2008: 81)

Institucionalizacija Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu

U kontekstu Bosne i Hercegovine, iskustvo institucionalizacije rodni studija je u određenoj mjeri slično procesima institucionalizacije ženskih/rodni studija na prostorima bivše SFRJ, ali također sadrži i neke elemente koji su se pojavili u procesima institucionalizacije ženskih/rodni studija u Istočnoj i Centralnoj Evropi. Za Bosnu i Hercegovinu prvenstveno je bitna činjenica da su početkom 1990-ih žene bile disproportionalno pogođene ratom, ali i 'tranzicijom'. Zbog toga je tokom 1990-ih u Bosni i Hercegovini bilo važnije političko feminističko djelovanje u odnosu na akademsko. Također, znanstvena politika i strategija znanstvenog razvoja u kontekstu pozicioniranja rodni studija nije ništa manje kruta nego što je to slučaj u Hrvatskoj ili Srbiji, a nemogućnost sticanja legalnog znanstvenog statusa rodnostudijskog programa je i dalje aktuelno i goruće pitanje. Zbog toga je jedini prostor u kojem su rodne studije mogle naći smještaj bio Centar za interdisciplinarnu postdiplomsku studije

(CIPS) Univerziteta u Sarajevu, koji je u suštini neka verzija centara izvrsnosti, koji su nastajali u Istočnoj i Centralnoj Evropi tokom 1990-ih uz podršku međunarodnih donatora. Nadalje, kao što je slučaj i u drugim zemljama regiona, pokretanje i institucionalizacija rodni studija je zavisilo od individualnih napora nekolicine feministica. Međutim, za razliku od Hrvatske i Srbije, koje su se ipak mogle osloniti na kontinuitet feminističko-akademskog aktivizma iz 1980-ih godina, ovo baš i nije bio slučaj s Bosnom i Hercegovinom. Iako su feministice iz Sarajeva, prvenstveno Nada Ler Sofronić i Žarana Papić, učestvovalе u organizaciji poznate feminističke konferencije *Drug-ca žena*, koja je održana u Beogradu 1978. godine, zbog tadašnje politike nadmoći akademskih centara Beograda i Zagreba, njihovo djelovanje je bilo okrenuto ka ovim centrima.

Institucionalizaciji rodni studija u Bosni i Hercegovini prethodi neformalno/alternativno obrazovanje iz ženskih studija, koje 1998. godine pokreće ženska nevladina organizacija *Žene ženama*. Ženske studije, koje od 2002. godine nose ime Žarane Papić, bile su prostor u kojem su se u akademskom i feminističkom kapacitetu srele profesorice koje su već preko predmeta koje su predavale na svojim matičnim fakultetima postepeno uvodile feminističke teme na fakultete. Ženske studije su bile temelj za dalja zalaganja feministica iz bosanskohercegovačke akademske zajednice za razvoj rodni studija. Unutar ove alternativne ženskostudijske škole, profesorice s različitih fakulteta Univerziteta u Sarajevu, ali i feministice iz regije, su udružile svoje pojedinačne intelektualne kapacitete i napore kako bi kreirale visokokvalitetan program iz oblasti ženskih studija (Babić-Avdispahić, 2009:7). Paralelno s realizacijom ženskih studija, 2003. godine se pri organizaciji *Žene ženama* pokreće i časopis *Patchwork*, prvi feministički i ženskostudijski časopis u Bosni i Hercegovini. 2002. godine je osnovan i Centar za rodna istraživanja pri nevladinoj organizaciji *Međunarodni Forumu Bosna*, u okviru kojeg se priprema i izlazi publikacija *Izazovi feminizma*, u kojoj ista grupa feministica: Prof. dr. Jasminka Babić-Avdispahić, Prof. dr. Jasna Bakšić-Muftić, Prof. dr. Marina Katnić Bakaršić i Prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać objavljuju svoje autorske tekstove.

Paralelno s ovim događanjima, počinje se raditi na institucionalizaciji rodni studija unutar CIPS-a Univerziteta u Sarajevu. Ideja ulaska rodni studija u formalni svijet akademske zajednice je postojala duže vrijeme, ali su se morale prevazići različite prepreke, od kojih nisu zanemariva disciplinarno rigidna gledanja na status tradicionalnih disciplina i nepriznavanje sadržaja i ciljeva ženskostudijskih/rodnostudijskih programa kao znanstvenih. Jedini je CIPS - koji je osnovan 2001. godine na Univerzitetu u Sarajevu i koji se u međuvermenu već etablirao kao mjesto interdisciplinarnosti, uvodeći u akademski okvir nove teme izučavanja, kao što su ljudska prava, evropske integracije, državna uprava i sl. - pokazao želju i spremnost da pokrene program rodni studija. Profesorice Jasna Bakšić-Muftić, Nirman Moranjak-Bamburać i Jasminka Babić-Avdispahić su predvodile inicijativu pokretanja rodni studija, u čemu su im se pridružili i podržali ih profesor dr. Zdravko Grebo (u to vrijeme direktor CIPS-a) i Nejra Nuna Čengić (u to vrijeme akademska tutorica na CIPS-ovom Evropskom regionalnom magistarskom programu iz ljudskih prava i demokratije u Jugoistočnoj Evropi), te feministice okupljene oko ove ideje kao što su Danijela Dugandžić i Mia Sidran, koja je tokom svog prethodnog rada u CIPS-u snažno zagovarala ovu ideju. Zajedničkim naporima su konačno akademske 2006/2007. godine uspjele pokrenuti postdiplomski dvogodišnji magistarski program Rodni studija (vidi Mlinarević i Kosović, 2011: 133-136).

Od svog osnivanja do sada, Program je pokušao uključiti brojne prominentne znanstvenice¹ (a na naše zadovoljstvo, i neke prominentne znanstvenike) prvenstveno iz Bosne i Hercegovine i sa prostora bivše SFRJ, zainteresirane za različite aspekte rodni odnosa u Bosni i Hercegovini, kao i u ostatku Balkana. Pored insistiranja na regionalnom znanju, koristeći postojeći akademski potencijal, program rodni studija je također otvorio prostor i za uključivanje evropski i svjetski renomiranih feminističkih teoretičarki i praktičarki. Gostujuća predavanja su bila naročito značajna tokom realizacije prve generacije magistarskog programa iz rodni studija, jer su pomogla u razmjeni

1 op.a. Gramatička terminologija korištenja ženskog roda u ovom poglavlju podrazumijeva uključivanje oba roda.

iskustava institucionalizacije ženskostudijskih/rodnostudijskih programa u svijetu. Pored akademske razmjene, svjesne konteksta u kojem funkcioniraju rodne studije, značajan prostor smo otvorile i za uključivanje izvanakadenskog potencijala, a naročito aktivistica koje se praktično bave pitanjima ženskih ljudskih prava u poslijeratnom i 'tranzicijskom' periodu u Bosni i Hercegovini, pa i regionu. Veliki doprinos u radu na Rodnim studijima su također pružile i naše akademske tutorice (i jedan akademski tutor), inače sve trenutno doktorantice iz rodni studija na evropskim univerzitetima, Gorana Mlinarević, Lamija Kosović, Nebojša Jovanović i Lejla Somun-Krupalija, koje su od samog početka programa bile uključene u kontinuirani rad sa studenticama.

I naše studentice (a na naše zadovoljstvo, i značajan broj studenata) su važne partnerice u realizaciji rodnostudijskog programa. S obzirom na primarni fokus na regiju bivše SFRJ, naše studentice uglavnom dolaze iz Bosne i Hercegovine i regiona. To su uglavnom osobe koje se zanimaju i aktivno participiraju u borbi za uspostavljanje supstancijalne rodne jednakosti i rade, ili imaju želju da rade, ne samo u naučnim ustanovama već i u drugim vrstama institucija kao što su državna administracija, nevladine organizacije, međunarodne organizacije, mediji itd. Koliko god je to moguće, pokušavamo ih uključiti u realizaciju programa, i to razmatrajući njihove prijedloge za unapređenje i izmjene tema koje se obrađuju u nastavi, uključivanjem profesorica i feminističkih aktivistica u realizaciju programa koje su one predložile, kao i direktno uključivanje naših svršenih studentica u izvođenje nastave i provođenje istraživanja u okviru Rodnih studija. Kako ističe Marina Katnić-Bakaršić, posebna važnost Rodnih studija je baš i u tome što su uspjele okupiti predavačice i studentice kako iz svih dijelova Bosne i Hercegovine tako i iz različitih zemalja Balkana, kreirajući tako neku vrstu „*trećeg prostora*“ (u smislu u kojem Homi Bhabha koristi taj termin), gdje etničke barijere nestaju, granice su u stalnom pokretu, dok se izgradnja mostova rodne jednakosti izričito promovira.“ (Katnić-Bakaršić, 2012: 45)

Program Rodnih studija je prošao dvije inovacije i jednu reformu Nastavnog plana i programa (NPP) od tzv. predbolonjskog magistarskog programa prema bolonjskom master programu. NPP

prve dvije generacije, tzv. predbolonjski program, sastojao se od obaveznih predmeta, od kojih je svaki nudio po tri izborna semina. Načelo izbornosti intenzivirano je reformom NPP u master studij. Neki od već postojećih izbornih seminara razvijeni su u posebne izborne predmete, te je također ojačana regionalna dimenzija programa identificirana kao specifičnost i fokus ovog studija. Dio naše strategije je i izgradnja lokalnih kapaciteta i lokalnih znanja putem uključivanja sve većeg broja članica bosanskohercegovačke akademske zajednice u realizaciju programa, što se pokazalo ključnim za uvođenje predmeta s rodnostudijskom tematikom u dodiplomske programe unutar tradicionalnih disciplina. Kako zbog ove naše strategije tako i zbog individualnih zalaganja nekih profesorica, nakon otvaranja Rodnih studija, predmeti koji se isključivo bave rodnostudijskom problematikom (doduše još uvijek uglavnom izborni i uglavnom unutar II ciklusa studija) su do sada uvedeni i na Pravni fakultet, Filozofski fakultet i Fakultet političkih nauka na Univerzitetu u Sarajevu, Filološki fakultet i Fakultet političkih nauka na Univerzitetu u Banjoj Luci i Filozofski fakultet na Univerzitetu u Tuzli.

Novе epistemologije i razvoj feminističke misli

Pozicija ženskih/rodnih studija u akademiji je djelimično određena pitanjem institucionalnih uvjeta i materijalnih resursa, te se institucionalizacija ovih programa može problematizirati iz perspektive dostupnostikurseva, mogućnosticanjazvanja/diploma, finansiranja, mogućnosti zapošljavanja, interesa za ove studijske programe, broja konferencija i broja publikacija. (Mar Pereira, 2008: 146) Značajan broj tekstova na temu institucionalizacije ženskih studija upravo se i bavi ovim pitanjima. Međutim, pored eksplicitnog problematiziranja i pregovaranja o pristupu materijalnim resursima, u kontekstu institucionalizacije rodnostudijskih programa neophodno je raspravljati i o njihovom epistemološkom statusu. (Mar Pereira, 2008: 147)

Govoreći iz perspektive SAD-a, bell hooks smatra da je feministički pokret dobio „zamac kada se probio u akademske krugove“, te da

je „institucionalizacija ženskih studija pomogla da se proširi glas o feminizmu“ ponudivši „legitimno mjesto za obraćanje, jamčeći konstantnu masu otvorenih umova.“ (hooks, 2004: 37) Pišući o ženskim/rodnim studijima u Evropi, Rosi Braidotti primjećuje neke sličnosti (ali i razlike) s njihovim razvojem u SAD-u ističući da su, nakon što su se razvile iz aktivističkih i studentskih zahtjeva 1970-ih, evropske ženske/rodne studije postale više nego akademsko krilo ženskog pokreta, izrastajući u dinamično naučno polje, koje ima za cilj transformirati obrazovanje i univerzitetske kurikulume, kako bi se uticalo na društvene promjene i unaprijedio status žena. (Braidotti, 1997: 361) Bez obzira na njihove razlike, Braidotti smatra da svi ženskostudijski/rodnostudijski programi

osporavaju mušku dominaciju akademskih disciplina, i svi pružaju metodološke i teorijske alate za proučavanje vidljivih i nevidljivih mehanizama moći koji utiču na pristup žena odgovornosti u društvenom, ekonomskom, političkom, intelektualnom i kulturnom životu. Svi imaju za cilj otkrivanje potpune stvarnosti ženskih života, koja je skrivena jer su muškarci bili dominantni subjekti i objekti znanja. Svi pokušavaju poboljšati položaj žena u društvu. (Braidotti, 1997: 363)

Feminističke teorije se uklapaju u opći trend kritike tradicionalnih epistemoloških pojmova nakon 60-ih godina 20. stoljeća i prokazuju mit o objektivnosti, univerzalnosti, nepristrasnosti i racionalnosti spoznaje, te ideal individualnog i izoliranog spoznavanja. Karakteristično je feminističko istraživanje kako rod utječe na spoznavanje, te kako dominantne koncepcije i prakse stjecanja znanja i konstruiranja teorija koje marginaliziraju i isključuju žene, reformirati i transformirati kako bi se uvažili interesi žena, ali i drugih marginaliziranih skupina. Feministice tvrde da su historijske realnosti ženskih života osnova, polazište njihovog promišljanja, da je ljudski razum koji tvrdi da je oslobođen rase, roda, seksualnog identiteta, klase itd. u stvari diskriminatoran – rasistički, klasistički, seksistički, itd., te promoviraju „situirano znanje“ (Donna Haraway), znanje koje proizlazi iz aktivnosti žena, najčešće društveno obezvrijeđenih, a ne iz anonimne perspektive ili života nekog drugog. Na ovaj način one osvjetljavaju ono dotad zamračeno i čine vidljivim dotad nevidljivo.

Međutim, kako hooks upozorava, moramo biti svjesne i činjenice da, iako je institucionalizacija ženskih studija bila presudna za razvoj feminističke misli, ona nije odolila elitizmu i karijerizmu akademske zajednice, te su se u nekim slučajevima feministička misao i teorija udaljile od feminističkog pokreta:

Proizvodilo se, i dalje se proizvodi, mnogo vizionarskih radova u akademskom svijetu, no te misli rijetko stignu do šire publike. Posljedica je toga svega da akademizacija feminističke misli na takav način podriva feministički pokret depolitizacijom. Deradikalizirana, ona je poput svake druge akademske discipline, samo uz tu razliku da je usredotočena na rod. (hooks, 2004: 38-9)

Naročito u pogledu ženskostudijskih/rodnostudijskih programa ne smijemo zaboraviti primarne razloge njihovog pokretanja, niti bježati od poimanja ideje obrazovanja kao zajedničkog dobra i političke predanosti proizvodnji znanja kao intervencije koja aktivno učestvuje u društvenim transformacijama. (Arsenijević i Husanović, 2011: 135)

U kontekstu Evrope, ovdje je jako bitno pomenuti problem dominacije anglosaksonskih, a naročito sjevernoameričkih feminističkih teorija unutar evropskih ženskostudijskih/rodnostudijskih kurikuluma. Gabriele Griffin i Rosi Braidotti ističu tri historijski određena razloga za ovu dominaciju: institucionalizacija ženskih studija kao akademske discipline i izdavaštvo u toj oblasti su započeli u SAD-u i Velikoj Briatnji prije nego u kontinentalnoj Evropi; filozofijska tradicija na koju se oslanja rad feminističkih teoretičarki i osnovni postulati na koje se oslanjaju ženske studije je u stvari anglosaksonska filozofijska tradicija koja je zasnovana na empiricizmu i određena anti-intelektualizmom ili otporom prema apstrakciji i teoriji; usprokos ili baš zbog njegovih homogenizirajućih potencijala, engleski jezik je globalni *lingua franca* koji je postao jezik komunikacije u međunarodnim kontekstima, te kao jezik neo-imperijalizma ima veći tržišni prostor od bilo kojeg drugog svjetskog jezika, što jasno privilegira feministice iz zemalja sa engleskog govornog područja. (Griffin i Braidotti, 2002: 3-7) U kontekstu Istočne i Centralne Evrope ovome se još treba dodati i način uvođenja ženskostudijskih/rodnostudijskih programa, odnosno činjenicu da je preko paradigme izjednačavanja

rodnih studija i demokratije, pod budnim okom SAD hegemonije, vršena vesternizacija (pozapadnjivanje) univerziteta i znanja, te da su ženske i rodne studije bile (i u nekoj mjeri još uvijek jesu) orijentirane ka američkom stilu obrazovanja, uz akademsko i materijalno pokroviteljstvo iz SAD-a i anglosaksonskog podneblja. (Zimmermann, 2007: 139)

U raspravama oko definiranja evropskih ženskih studija evropske feministice su ustanovile da su - sobzirom da se diskurzivni tok u ženskim studijama, odnosno migracija znanja, odvija (la) preko karakterističnih i jednosmjernih trasa, sa Zapada ka Istoku, iz Anglo-Američkog savezništva prema (ostatku) Evrope - radovi evropskih feministica u velikoj mjeri ostali nepoznati izvan njihove zemlje porijekla (za razliku od feministica sa engleskog govornog područja, čiji su radovi široko diseminirani). (Griffin i Braidotti, 2002: 2-7) Stoga je neizmerno važno uspostavljanje međusobne komunikacije i razmjene iskustava, ali i pitanje prevođenja. Od izuzetne važnosti je također kontinuirani rad na proizvodnji lokalnog znanja.

S obzirom na to da feminističke teorije ističu važnost svakodnevnosti i važnosti ovog trenutka i mjesta (sada i ovdje) kao ključnih prostora unutar kojih se promjene generiraju i održavaju, evropske feministice insistiraju da se trebamo uključiti u feministička pitanja koja se tiču nas u našoj evropskoj poziciji i našim promjenjivim shvatanjima Evrope. (Griffin i Braidotti, 2002: 12) Međutim, u kontekstu Evrope, moramo biti svjesne naših razlika i činjenice da je „nemoguće uspostaviti odnos jedan na jedan između žena i zemlje ili nacionalnog identiteta, ne samo zato što identifikacije nisu jednodimenzionalne, već i zbog toga što se u multikulturalnim društvima Evrope danas one ne mogu lako klasificirati u smislu 'nacionalna' u odnosu na 'međunarodnu'." (Braidotti, 2002: 301) U vezi sa stvaranjem zajedničke ženskostudijske evropske perspektive, evropske feministice su shvatile da je zbog različitosti kultura i političkih tradicija poduhvat međukulturne analize i poređenja izuzetno osjetljiv. (Braidotti, 1997: 363) Međutim, ono što je već jasno jeste da je ideja o 'Evropi' koju evropske feministice imaju na umu „daleko kritičnija prema etnocentrizmu i nacionalizmu od službenih smjernica Evropske komisije." (Braidotti, 1997: 363) Iako

zainteresovane za kreiranje zajedničkog kulturnog prostora koji će umanjiti međusobne sukobe, evropske feministice su izrazile svoju zabrinutost prema rastućoj ksenofobiji, rasizmu i antisemitizmu na kontinentu, te su kritizirale sve veću politiku izolacije i protekcionizma koja se hrani idejom 'ujedinjene' Evope, te isključivačke imigracione politike. (Braidotti, 1997: 363)

Međutim, u kontekstu Jugoistočne Evrope i/ili Balkana (kako god definiranih), moramo primijetiti da su oni, u većini slučajeva, izbačeni iz evropskog integrirajućeg/ujedinjenog diskursa. Stoga se ni naša rasprava o ženskostudijskim/rodnostudijskim programima ne može u potpunosti uključiti u rasprave o evropskom ženskostudijskom projektu. Mnoge od tema koje su direktno vezane za našu svakodnevicu i naš sadašnji trenutak i mjesto u značajnoj mjeri odudaraju od pitanja koja dominiraju unutar evropskih ženskostudijskih rasprava. S obzirom na našu poluperifernu poziciju, moramo biti svjesne činjenice da iz epistemološke tačke gledišta poluperiferni uvjeti stvaraju potrebe za sasvim drugim paradigmatama znanja, jer znanja koja se stvaraju u/o centru i u/o periferiji nisu adekvatna za našu hibridnu društvenu poziciju koja se nalazi između centra i periferije i sadrži karakteristike i centra i periferije (Blagojević, 2009: 33-43): „Jedna od mogućih tvrdnji bi mogla biti da epistemičko stajalište nedostaje jer je u osnovi nemoguće govoriti iz bijele/ nebijele, evropske/neevropske, postkolonijalne/nepostkolonijalne, građanske/negrađanske i rodne/nerodne pozicije, koja je u stvari diskurzivno nevažea pozicija.“ (Blagojević, 2009: 57) Jedini način da rod i rodna pitanja na poluperiferiji postanu vidljiva je koristeći dvostruku epistemičku strategiju koja, sa jedne strane, potvrđuje našu poluperifernu poziciju koju trebamo strateški koristiti radi artikulacije znanja, dok se, sa druge strane, potvrđuje veza između ontologije i epistemologije roda. (Blagojević, 2009: 57) U kontekstu Bosne i Hercegovine, neophodnost korištenja ove strategije je još izraženija, s obzirom da se nerijetko nalazimo čak i u poluperifernoj poziciji u odnosu na poluperiferiju.

Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevu i lokalna znanja

Nakon šest godina postojanja i iskustva u radu sa tri generacije studentica Rodnih studija, tokom izrade razvojne strategije došle smo do zaključka da je za ostvarivanje rodne ravnopravnosti u svim sferama društvenog, političkog i ekonomskog života u Bosni i Hercegovini i uspješne transformacije bosanskohercegovačkog društva od izuzetne važnosti da se naš program usmjeri ka razvijanju istraživanja u cilju doprinosa stvaranju lokalnih orodjenih znanja i novih epistemologija. Smatramo da su znanja koja se stiču i stvaraju unutar našeg rodnostudijskog programa posebno relevantna u kontekstu društava koja prolaze kroz postsocijalističke i postratne transformacije. Naš program Rodnih studija je kreiran kao otvoreno mjesto interuniverzitetske i međuuniverzitetske saradnje na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou, mjesto učenja, razvijanja kreativnosti i primjene inovativnih predavačkih i istraživačkih pristupa. U svom radu, njegujemo načela kvaliteta u visokom obrazovanju, etičnosti, solidarnosti, kreativnosti, aktivizma, transparentnosti, saradnje sa domaćim i inostranim visokoškolskim ustanovama. Naše svršene studentice želimo osposobiti i motivirati za aktivnu primjenu njihovih znanja, kritičko promišljanje i uticaj na društvene, političke i ekonomske procese koji streme ka rodnoj ravnopravnosti. Želja nam je da Rodne studije izbore važnu poziciju u stvaranju akademske zajednice koja aktivno učestvuje u izgradnji bosanskohercegovačkog društva, a da rodne studije postanu etablirana interdisciplinarna oblast redovnog univerzitetskog obrazovanja, prepoznata na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou.

Rodne studije su u BiH pokrenute kao inovativno interdisciplinarno polje znanja i istraživanja, sa ciljem doprinosa demokratizaciji akademske zajednice i društva. Ideja, koja je u osnovi pokretanja magistarskog programa Rodnih studija, je bila pokrenuti epistemološki projekat koji kritički preispituje akademsko *mainstream* znanje, dok se istovremeno Rodne studije razvijaju u legitimno znanstveno polje i uvode nova znanja i epistemologiju. U Prijedlogu za pokretanje postdiplomskog interdisciplinarnog studija iz oblasti Rodnih studija iz maja 2006. godine naznačeno je da će se putem magistarskog programa Rodnih studija raditi na razvijanju

studentskih sposobnosti za kritičko mišljenje, izgradnji potencijala za pronalaženje novih i demokratičnijih društvenih organizacijskih formi, te pronalaženju rodno osjetljive alternative za rješavanje ekonomskih, političkih, obrazovnih i znanstvenih rješavanja društvenih problema.

Ovaj interdisciplinarni rodnostudijski program do sada se fokusirao na teme iz humanističkih i društvenih nauka, od početka nudeći kurseve iz rodnih teorija, ženskih ljudskih prava, roda i politike, roda i razvoja, te roda, ideologije i kulture. Program se također fokusira na prostor jugoistočne Evrope kroz rodnostudijske predmete koji se bave političkim, kulturnim, ekonomskim i društvenim aspektom Balkana. Na početku je broj ponuđenih predmeta bio prilično limitiran, ali se ova situacija promijenila zahvaljujući povećanom broju predavačica, naročito iz Bosne i Hercegovine, kao i zbog iskazanog interesa studentica. Predmeti koji su naknadno ponuđeni, fokusiraju se na rod i mirovne studije i tranzicijsku pravdu, rod i ekonomiju, rod i ekonomska i socijalna prava, rod i tranziciju, te rod i EU integracije. Općenito gledajući, Rodne studije u BiH se još uvijek percipiraju kao 'ženske studije', mada se unutar magistarskog/master programa sve više izučavaju i uključuju pitanja heteronormativnosti, maskuliniteta, politika tijela i *queer* studije.

Proces uvođenja Rodnih studija na Univerzitet u Sarajevu nije bio lak. Za pokretanje rodnostudijskog programa trebalo je uvjeriti akademsku zajednicu na Univerzitetu u Sarajevu da uvođenje Rodnih studija na Univerzitet u Sarajevu znači mogućnost da se Univerzitet „ravnopravno uključi u međunarodnu akademsku zajednicu, koja je rodne studije prepoznala kao legitimnu, kvalitativno značajnu i važnu oblast interdisciplinarnog znanja.“ (Prijedlog za pokretanje postdiplomskog interdisciplinarnog studija iz oblasti Rodnih studija, Sarajevo, maj, 2006) U ovim pregovorima nije se moglo pobjeći ni od neo-liberalne argumentacije da rodni studiji „svuda u svijetu uspostavljaju ključnu kvalifikaciju za dalje proširenje znanstvenog polja prema inovativnim istraživačkim projektima relevantnim i za javno i za privatno tržište rada.“ (Prijedlog za pokretanje postdiplomskog interdisciplinarnog studija iz oblasti Rodnih studija, Sarajevo, maj, 2006) Dakle, naši počeci su morali naći opravdanje u neo-liberalnoj obrazovnoj paradigmi, na koju smo čak bili osuđeni

i zbog dominacije anglo-saksonskih hegemonijskih feminističkih diskursa, zbog ograničenosti pristupa bilo kakvoj drugoj literaturi.

Osim poklona knjiga Udruženja Žene ženama sa kojim smo otvorile Program, bibliotečki fond je građen praktično od nule. Najlakše dostupne knjige i literatura su bile s engleskog govornog područja i većina naših nabavki tokom prvih nekoliko godina od osnivanja bila je usmjerena ka kupovini knjiga s engleskog govornog područja. Tek kada smo uspjele izgraditi minimum bibliotečke građe potrebne za izvođenje nastave, mogle smo se fokusirati na usmjereniju selekciju knjižnog fonda. S obzirom na problem prevođenja terminologije koja je u rodnostudijske programe ušla preko engleskog jezika, kao i zbog kontekstualizacije znanja, u zadnje dvije godine smo se fokusirale na nabavku knjiga i tekstova sa bosansko/hrvatsko/srpskog govornog područja, i to najviše iz susjednih zemalja (prvenstveno Hrvatske i Srbije), jer je produkcija rodnostudijskog znanja u Bosni i Hercegovini tek na počecima.

Od nemalog značaja za kreiranje rodnostudijskog znanja u Bosni i Hercegovini jeste i pitanje izgradnje profesionalnih kapaciteta. Dinamika izgradnje profesionalnih kapaciteta je vidljiva i kroz naše tri generacije magistarskog/master programa Rodnih studija u proteklih šest godina i ostvarenje saradničkih odnosa sa predavačicama. Najveće učešće međunarodnih predavačica zabilježeno je u prvoj generaciji studija. Studenticama ovog studija željele smo ponuditi što je moguće veći broj što širih uvida u glavne feminističke/rodne debate. Međutim, prijem ovakvog pristupa kod samih studentica bio je ambivalentan: s jedne strane, bile su zadovoljne što im je pružena mogućnost da slušaju predavanja nekih najjementnijih feminističkih teoretičarki, ali su, s druge strane, bile nezadovoljne „rascjepkanošću“ predmeta, koji po mišljenju velikog broja studentica nisu ostvarili koherentnost. Studentska ambivalentnost, te identificiranje potrebe za većim fokusom na tematike koje se tiču našeg konteksta bili su razlozi što je u izradi NPP druge generacije magistarskog programa (2008. – 2010.) fokus, kako tematski tako i na nivou saradnje, bio usmjeren ka regionu, prenenstveno prostoru bivše SFRJ, te širem regionu Balkana. Kao dio strategije profiliranja studija u drugoj generaciji uvodi se predmet Rod i Balkan. Studij za treću generaciju,

odnosno prvu generaciju reformiranog master studija, išao je čak i korak dalje ka izgradnji domaćih, bosanskohercegovačkih, kapaciteta. Pored saradnje na regionalnom i međunarodnom nivou, realizacija studija se oslonila na kapacitete Univerziteta u Sarajevu (proširivši se na saradnju sa novim predavačicama sa fakulteta i iz disciplina već prisutnih u prethodnim generacijama, ali i otvaranjem saradnje sa predavačicama iz disciplina koje ranije nisu bile uključene), te na saradnju sa predavačicama sa drugih univerziteta iz Bosne i Hercegovine (Univerziteta u Tuzli, sa kojima saradnja postoji još od 2006. godine, Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru i Univerziteta u Banjoj Luci). Broj bosanskohercegovačkih univerzitetskih profesorica uključenih u ovaj program se tokom posljednjih šest godina povećao sa šest (4 profesorice i 2 profesora) na četrnaest (8 profesorica i 6 profesora), te dodatnih osam asistentica/doktorantica (6 asistentica/doktorantica i 2 asistenta/doktoranta). Također, kao i tokom ranijih godina otvoren je prostor za razmjenu znanja i iskustava sa aktivisticama iz ženskih nevladinih organizacija i uposlenicama vladinih agencija/centara za ravnopravnost spolova.

Ono što nam je postalo neizmjerljivo bitno - a nakon što smo uspjele osigurati dovoljno nastavničkog kapaciteta i kvalitetnu literaturu, te značajan broj rodno osviještenih i akademski obrazovanih osoba sposobnih za kritičko i analitičko promišljanje društva u kojem živimo – jeste usmjeravanje ka istraživanju i produkciji lokalnog znanja iz rodni studija. Ovo je proces koji će sigurno zahtijevati vremena i energije jer podrazumijeva potpunu novinu u pristupu feminističkim pitanjima u Bosni i Hercegovini, s obzirom da smo do sada uglavnom bile te koje su druge feministice istraživale (posebno u kontekstu ratnih i poslijeratnih posljedica na žene) i zastupale (posebno u kontekstu rasprava o evropskom ženskostudijskom projektu). Prvi korak je napravljen tako što je pored predavačica iz Bosne i Hercegovine i određeni broj naših studentica posvetio svoje magistarske/završne radove feminističkim pitanjima od važnosti za bosanskohercegovačko društvo, a također smo počele i nekoliko zajedničkih istraživačkih projekata. Drugi koraci u ovom procesu su pokretanje doktorskih studija naredne akademske godine, kao i oživljavanje feminističkog akademskog časopisa *Patchwork*.

Multidisciplinarnost, interdisciplinarnost, transdisciplinarnost

Ženske/rodne studije su tridesetak godina od svog osnivanja svoju interdisciplinarnost samo podrazumijevale, a ne propitivale. Interdisciplinarnost postaje predmetom kritičkog promišljanja na pragu trećeg milenija kad se ženske/rodne studije suočavaju s pitanjem: Da li institucionalizacija ženskih/rodnih studija prijete "visokom cijenom pripitomljavanja" u akademski kontekst, univerzitetsku produkciju znanja i organizaciju, kojeg određuje proces neoliberalizacije?

Kao inovativno interdisciplinarno polje znanja, ženske/rodne studije su se od svojih početaka činile suspektim unutar strogo disciplinarnog modernog univerziteta. Međutim, naglasak na interdisciplinarnosti je općenito postao hitan predmet rasprave jer savremeno društvo traži rješenja mnogih problema koji se ne mogu efikasno opisati/riješiti unutar samo jedne discipline. Kako bi se pristupilo nastajućim sociokulturnim promjenama, poput ekološke krize, povećanog očekivanja populacija za njihov kvalitet života, migracije, globalizacije, novih komunikativnih struktura i tehnologija itd., potrebne su različite vrste interdisciplinarnosti. Bolonjska reforma visokog obrazovanja i Evropska komisija (*Green Paper on Innovation* 1995) promoviraju interdisciplinarnost zbog potrebe za znanjem koje može odgovoriti na hitna pitanja današnjih društava. Potcrtavanje interdisciplinarnosti kao primijenjenog, tj. problemski orijentiranog istraživanja, kao i potcrtavanje fleksibilnosti i harmonizacije visokog obrazovanja, ima za cilj povećanje internacionalne kompetitivnosti i prestiža između evropskih zemalja, Evrope i drugih dijelova svijeta. Bolonjska deklaracija, potpisana 1999. godine, predstavlja novu političku snagu koja je vezana sa procesom neoliberalizacije evropskih univerziteta. U postmodernoj neoliberalnoj eri sve je prisutnija tendencija ukotvljenja univerziteta u svijet slobodnog tržišta na način da on figurira kao "akademski supermarket", tj. kao "univerzitetsko poduzeće". To znači da univerzitet stvara znanje koje je tržišno orijentirano, tj. da znanje predstavlja robu koja se podvrgava potrebama (ekonomskim, društvenim, političkim i ideološkim) slobodnog tržišta. U "akademsom supermarketu"

znanje se prodaje, studenti(ce) su kupci robe-znanja, a i sami roba, tj. radna snaga nužna za svijet slobodnog tržišta.

Demokratizacija i otvaranje prema "spoljašnjem svijetu", naspram akademskog elitizma, bitno je određenje ženskih/rodnih studija, ali se unutar feminističkih stajališta kritički odbija diktat potreba globalnog tržišta. Naspram diktata globalnog tržišta se podvlači otvaranje akademske produkcije znanja za emancipatorne koncepcije znanja i nauke koje bi ukazivale na potrebu promjena relacija moći zasnovanih na rodu, rasi, klasi. U kontekstu prijepora neoliberalnog i feminističkog *ethosa* i promišljanja univerzitetske produkcije znanja i organizacije, koncept interdisciplinarnosti je onaj koncept koji ukazuje na dubinu prijepora. Naime, potrebno je razlikovati neoliberalnu/instrumentalnu/utilitarističku interdisciplinarnost i feminističku/kritičku/transformativnu interdisciplinarnost. Prva je element neoliberalnog obrazovanja/istraživanja orijentiranih prema tržištu kako bi se uvećala kompetitivnost, prestiž i finansiranje univerziteta. Ona cilja ka rješavanju problema davanjem prioriteta primijenjenoj nauci, a da ne dovodi u pitanje disciplinarnost. Feministička interdisciplinarnost predstavlja vrstu eksperimentalne otvorenosti za transformativnu konceptualnu analizu socio-kulturnih hijerarhija i relacija moći. Feministička interdisciplinarnost predstavlja praksu transgresije granica između disciplina kako bi se proizvele nove oslobađajuće forme znanja i time ona predstavlja opasnost za monodisciplinarni moderni univerzitet.

Danas je naširoko prihvaćena distinkcija unutar interdisciplinarnosti (u širem smislu) između multidisciplinarnosti, interdisciplinarnosti (u užem smislu) i transdisciplinarnosti. Za ženske/rodne studije kao osobeno polje istraživanja bitni su i multidisciplinarni i interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup. Za koji se od ova tri pristupa treba opredijeliti zavisi od karaktera specifičnog projekta i kompetencija istraživačica koje u njemu učestvuju. Multidisciplinarnost predstavlja zajedničko istraživačko nastojanje različitih disciplina i stoga je značajna premda kooperacija ne dovodi u pitanje disciplinarne kanone i oruđa i premda je aditivnog karaktera. Interdisciplinarnost, koja cilja dijalogu koji je otvoren za, kako to kaže Nina Lykke, "teorijski i metodološki *brikolaž* koji dopušta nastanak novih sinergija"

(Lykke, 2010:27) i koju karakteriše "eksperimentalna otvorenost za plodna ukrštanja između teorija i metodologija koje su prethodno bile razdvojene disciplinarnim granicama," (Lykke, 2010:27) predstavlja mnogo zahtjevniji rad od multidisciplinarnosti. Naime, feministice se često drže svojih disciplinarnih specijalizacija i metodologija čvršće nego svojih kulturalnih predrasuda. Disciplinarna identitarna pozicija feministica u stvari jedna je od najvećih prepreka za interdisciplinarnost. Stoga Theodossia-Soula Pavlidou s pravom ističe da je normativni uslov za feminističku interdisciplinarnost postojanje prakse akademske feminističke zajednice čije su članice voljne da pregovaraju o hijerarhijama znanja i relacijama moći. (Pavlidou, 2005: 1) Ova akademska zajednica bi morala njegovati toleranciju za međusobno različite načine mišljenja, a to bi činila zaposjedajući intelektualni prostor u kojem bi istraživačice različitih disciplinarnih *backgrounda* učile jedne od drugih njihove "jezike", pri čemu je, kako navodi Theodossia-Soula Pavlidou, potrebno doći do zajedničkog znanja, koje ne znači samo upotrebu istih riječi već „i priznavanje da se značenje riječi ukorijenjuje u specifičnom kontekstu." (Pavlidou, 2005: 1) U ovakvoj akademskoj zajednici njegovala bi se feministička etika koja ne bi bila individualistička, kompetitivna i utilitaristička, već etika velikodušnosti, dijeljenja, solidarnosti, neisključivanja i sinergije.

Transdisciplinarnost se, prema Lykkeovoj, određuje kao pristup koji "gura" istraživanje preko disciplinarnih granica i razmatra ontološka, epistemološka, metodološka pitanja na koja, kako kaže Lykke, "ni jedna tradicionalna disciplina ne može polagati pravo svojine." (Lykke, 2010:27) Primjer transdisciplinarnih problema unutar ženskih/rodnih studija jesu razmišljanja o odnosu konstruktivizma i esencijalizma, utjecaju situiranosti istraživačice na produkciju znanja, odnosu između istraživačice i njenog predmeta istraživanja itd. Irene Dölling i Sabine Hark (2000) raspravu o transdisciplinarnosti vežu za institucionalizaciju rodnih studija i opasnost gubitka kritičkog potencijala i sposobnosti samorefleksije koju sa sobom nosi ovo premještanje "iz margine u centar". Upravo se u ovom kontekstu transdisciplinarnost, razumljena kao "kritičko procjenjivanje termina, koncepata i metoda koji prekoračuju disciplinarnu granicu", (Dölling i

Hark, 2000: 1195) posmatra kao sredstvo za veći nivo samorefleksije i produkcije feminističkog znanja kao kritike dominantnog poretka. Postalo je jasno, naime, da ženske/rodne studije moraju iznova sebi dodjeljivati zadatak preispitivanja svojih epistemoloških osnova, i to kako kažu Dölling i Hark, a slijedeći Judith Butler (1994), "u duhu antifundamentalizma." Feministička teorija, naime, mora promišljati kontingentnost vlastitih premisa i demaskirati rad svojih sržnih kategorija koje proizvode normativnost, redukcije i razlikovanja u moći u političkom i u naučnom smislu. Rodne/ženske studije imaju tematski fokus na rod/spol i njihovu intersekciju sa drugim relacijama moći – rasom, klasom, seksualnošću, dobi, ali tematiziranjem se opiru fiksiranju produkcije znanja esencijaliziranim definicijama kako bi se izbjegla "vrsta nasilja" koju, kako upozorava Judith Butler, "institucija 'vlastitog predmeta' nosi sa sobom. (Butler, 1994: 6)

Interdisciplinarnost Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu

Od samog početka institucionalizacije, Rodne studije Univerziteta u Sarajevu su se samorazumijevale kao interdisciplinarna oblast, a njihovo smještanje u Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije je to i ozvaničilo. Međutim, ako uzmemo u obzir povučena razlikovanja između multidisciplinarnosti, interdisciplinarnost i transdisciplinarnosti, mogle bismo ustvrditi da predavačice uglavnom izučavaju rod i rodne relacije unutar vlastitih različitih disciplina, što ukazuje, prije svega, na multidisciplinarni karakter programa. Multidisciplinarni pristup, ukoliko za cilj ima produkciju kritičkog i subverzivnog znanja i djelovanja, predstavlja legitiman pristup unutar rodnih studija. Naime, upravo stoga što je feministička multidisciplinarnost usredsređena na proizvodnju teorijskog i kritičkog znanja, ona predstavlja važan pristup u odgovoru na pitanje „Kako se rod reproducira kao relacija moći?“, pitanje koje se analizira posmatrajući različite dimenzije - društvena, historijska, kulturna, pravna, ekonomska, psihološka i politička.

Premda su sarajevske Rodne studije određene kao dominantno multidisciplinarne, s obzirom na navedena razlikovanja unutar pojma interdisciplinarnosti u širem smislu, važno je istaknuti da

su dijelovi pojedinih kurseva, te neki kursevi i predavanja u cjelini interdisciplinarni/transdisciplinarni. U njima je prisutna hibridizacija i sinergija o kojima govori Lykke, stalno propitivanje kontingentnih, a isključivalačkih granica o čemu govore Dölling i Hark. Pored ovog prekoračenja granica tradicionalnih disciplina, prekoračuju se, oslanjanjem na vandisciplinarno iskustvo i mudrost, barijere između akademije i vanakademskog. Kontekstualiziranje i situiranje jesu dva važna koncepta unutar promišljanja interdisciplinarnog karaktera ženskih/rodnih studija. Kao primjer interdisciplinarnog kursa, koji nastoji situirati i kontekstualizirati kritičko razumijevanje socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturoloških aspekata u odnosu na rod i rodne relacije moći, ističemo kolegij Rod i Balkan. Upravo nužnost radikalnog kontekstualiziranja i situiranja znanja o rodnim relacijama moći na Balkanu otvara prostor za produkciju novih paradigmi znanja, objedinjavanje disciplinarnih i izvandisciplinarnih znanja, što potiče na stalna (re)interpretiranja, postavljanja novih pitanja i transgresiju disciplinarnih kanona znanja.

Rodne studije, vladine politike i finansiranje

U kontekstu institucionalizacije ženskih/rodnih studija, čak i unutar rasprava o statusu epistemologija i novih znanja koja se proizvode unutar ženskostudijskih/rodnostudijskih programa, neizbježno iskrsavaju pitanja o institucionalnim uvjetima i materijalnim resursima koji (ni)su na raspolaganju. S tim u vezi bitno je pomenuti dvije dileme oko institucionalizacije ženskih/rodnih studija. Naime, u Švedskoj na primjer, je pitanje insitucionalizacije akademskog feminizma među feministicama otvorilo debate o odnosu između akademskog feminizma i akademije kao hijerarhijske ustanove, te o odnosu između akademskog feminizma i vladinih politika, kao i različitih paradoksa koje ovi odnosi generiraju. (Liianson, 2011: 1) Oba ova pitanja su relevantna i za institucionalizaciju rodnih studija u Bosni i Hercegovini.

S obzirom na bitnost institucionalne pripadnosti znanja i obrazovne oblasti unutar hijerarhijski određenog univerzitetskog sistema, švedske feministice proponentice institucionalizacije su se opredijelile za

dvostruku strategiju, tj. radile su na integraciji ženskih/rodnih tema u etablirane discipline, ali i na organizaciji autonomnih jedinica/odsjeka preko ženskih centara. (Liianson, 2011: 2-3) Općenito govoreći institucionalizacija ženskih/rodnih studija u Švedskoj se najčešće opisuje kao uspješna s obzirom da se obrazovanje i istraživanje iz rodnih studija uspjelo etablirati i unutar autonomnih odsjeka i unutar disciplina, a uspostavljena je i njihova međusobna razmjena znanja. (Liianson, 2011: 13) Međutim, u isto vrijeme se stvorio i kompetitivni odnos između integriranih i autonomnih ženskih/rodnih studija kako zbog različitih teorijskih perspektiva tako i zbog potrebe za kvalificiranim kompetencijama naročito u kontekstu otpora unutar etabliranih disciplina prema rodnim perspektivama gdje osobe koje završe autonomne rodne studije imaju manje mogućnosti biranja na akademske pozicije tj. ne mogu biti birane u etablirane discipline (dok osobe koje su obrazovane kroz integrirane ženske/rodne studije mogu biti izabrane u akademske pozicije iz njihovih etabliranih disciplina, kao i iz autonomnih rodnih studija). (Liianson, 2011: 13)

Ako ovu diskusiju prebacimo u kontekst Bosne i Hercegovine, treba istaknuti da pored magistarskog/master programa iz rodnih studija koji je organiziran kao autonomna interdisciplinarna jedinica/odsjek, gotovo da se na prste mogu prebrojati predmeti unutar etabliranih disciplina koji se bave ženskostudijskom/rodnostudijskom/feminističkom tematikom na Univerzitetu u Sarajevu. Uglavnom su to predmeti koje su na svojim matičnim fakultetima unutar svojih matičnih disciplina pokrenule predavačice koje su uključene u izvođenje nastave na magistarskom/master programu Rodne studije. Obično su to izborni predmeti i najčešće se nalaze u programima II ciklusa studija isključivo unutar humanističkih i društvenih nauka. Pored institucionalnog vida obrazovanja iz oblasti rodnih studija, sve češće su i inicijative nevladinih organizacija, pa čak i uz podršku vladinih mehanizama za ravnopravnost spolova, organiziranja alternativnih/vaninstitucionalnih vidova ženskostudijskog/rodnostudijskog obrazovanja.

Ovakva situacija je dovela do vrlo nestabilnog položaja autonomnog institucionaliziranog rodnostudijskog obrazovanja

kada je riječ o izborima na akademske pozicije. Naime, izuzetno su rijetki slučajevi da su završene studentice rodnostudijskog programa osigurale izbor na akademske, disciplinarno određene, pozicije. S druge strane, s obzirom na specifičnu poziciju jedinog programa iz oblasti rodnih studija unutar bosanskohercegovačke akademske zajednice, još uvijek nije omogućen izbor na akademske pozicije iz oblasti rodnih studija što samo još više učvršćuje otpor unutar etabliranih disciplina prema rodnim perspektivama. S obzirom da je Senat Univerziteta u Sarajevu odobrio pokretanje doktorskog programa iz rodnih studija pri Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije, sigurno je da nam predstoje pregovori za osiguranje izbora na akademske pozicije iz oblasti rodnih studija. Ohrabruje jedino činjenica da su i tradicionalne discipline shvatile da se neka pitanja moraju izučavati izvan rigidnih disciplinarnih okvira, pa će se potencijalno i zbog drugih interdisciplinarnih oblasti otvoriti mogućnost izbora za akademske pozicije iz interdisciplinarnih oblasti.

Iako su u kontekstu Švedske koja se smatra jednom od rodno najsenzibiliziranih zemalja svijeta, pitanje odnosa između akademskog feminizma i vladinih politika i paradoksi koji se javljaju u vezi s njim, vjerovatno nešto izraženiji nego u drugim zemljama, ono je i dalje primjenljivo u globalnim raspravama o institucionalizaciji ženskih/rodnih studija. Dakle, institucionalizacija ženskih/rodnih studija u velikoj mjeri je zavisila od velike finansijske podrške vlade kraljevine Švedske i zahvaljujući toj podršci ženske/rodne studije su se i profilirale unutar univerziteta. (Lianson, 2011: 18) Međutim, kako Lianson primjećuje „ovaj odnos je istovremeno opisan kao rizičan za instrumentalizaciju istraživanja i de-radikalizaciju transformativnih projekata“ (Lianson, 2011: 18) U ovom kontekstu Lianson se poziva na kritiku „nesvetog savezništva“ između državnih institucija i feminističkih znanstvenica koju je još 1990-tih dala feministica Kerstin Norrlande kada je kritizirala akademske feministice zbog „miješanja zahtjeva o jednakim mogućnostima na univerzitetima sa sadržajem i organizacijom rodnih studija.“ (Lianson, 2011: 9) Prema Lianson, Norlander je pokazala kako se ono što su radile državne feministice podudaralo sa profesionalizacijom ženskih studija, te kako su feminističke znanstvenice bile usko vezane za

državni feministički projekat zaglavivši u hijerarhijskim strukturama univerziteta i politikama jednakih mogućnosti. (Lianson, 2011: 9)

Kada se radi o institucionalizaciji rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu moramo naznačiti da, iako je program formalno uvršten u akademsku zajednicu Univerziteta u Sarajevu, on još uvijek nije osigurao priznanje na istom nivou kao postdiplomski programi iz drugih davno etabliranih akademskih disciplina. Kao takav, program nikada nije uvršten u redovno finansiranje iz javnih prihoda već je ostavljen na milost i nemilost samofinansiranja. Rodne/ženske studije kao polje izučavanja još uvijek nisu uvrštene u dodiplomske programe, što se među akademskom disciplinarnom elitom smatra bitnijim jer utiče na više ljudi. Jedina podrška koja pored formalne uključuje i određenu novčanu podršku magistarskom/master programu Rodnih studija koja je stigla iz zvaničnih krugova jeste podrška državne Agencije za ravnopravnost spolova BiH, koja je dio Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.

Općenito gledajući Agencijino prepoznavanje potrebe za institucionalizacijom rodnih studija za ostvarenje ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini predstavljalo je treću kariku u sinergiji koja je dovela do osnivanja magistarskog programa iz rodnih studija. Pored feminističkog naslijeđa iniciranog alternativnim obrazovanjem programa Ženske studije i inicijative Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije da se unutar ovih okvira pokrene jedan takav studij, uključivanje Agencije bilo je od presudnog značaja za obezbjeđenje finansiranja programa. Integracija postdiplomskog programa iz rodnih studija u strateški dokument, Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine, označila je interes institucija za rodne studije i otvorila put prema donatorskoj podršci programa. Direktorica Agencije za ravnopravnost spolova, kao i direktorice entitetskih Gender centara su preko savjetodavnog i programskog vijeća uključene u realizaciju NNP Rodnih studija, s obzirom da se jedan dio magistarskog/master programa posvećuje osposobljavanju naših studentica da aktivno učestvuju u kreiranju politika rodne ravnopravnosti. Međutim, iako bitna funkcija/obaveza rodnih studija (s obzirom na nedostatak adekvatno obrazovanog stručnog administrativnog kadra neophodnog za procese demokratizacije i EU

integracije bosanskohercegovačkog društva) ona nije dominantna u odnosu na sve druge funkcije/obaveze koje je magistrski/master program Rodnih studija preuzeo na sebe. S obzirom da u kontekstu današnje Bosne i Hercegovine ne možemo uopće govoriti o bilo kakvim naznakama državnog feminističkog projekta, za sada je naša veza sa vladinim mehanizmima za ravnopravnost spolova daleko od rizika instrumentalizacije istraživanja ili pak zaglavljivanja u rigidne rasprave o jednakim mogućnostima.

Na kraju ovdje treba istaći i već pomenuto pitanje s kojim se općenito većina ženskostudijskih/rodnostudijskih programa suočava a to je problem nesigurnog finansiranja. Naime, mnogi programi ženskih/rodnih studija su suočeni s pitanjima osiguranja finansiranja za održavanje i opstanak ovih programa, kontinuiranog oponiranja procesu neoliberalizacije akademske produkcije znanja i univerzitetske organizacije. U kontekstu bosanskohercegovačkih, odnosno sarajevskih Rodnih studija situacija je još dramatičnija s obzirom da smo prinuđene i na samofinansiranje jer pored manje finansijske podrške državne Agencije za ravnopravnost spolova BiH još nismo uvrštene u redovni javni način finansiranja. Bez finansijske pomoći donatora, prvenstveno vlade kraljevine Švedske i Norveške, Rodne studije ne bi uopće bile ostvarive. Nakon 6 godina i ta vrsta podrške prestaje zbog nemogućnosti da se tokom ovog perioda osigura podrška, u bilo kojoj mjeri, iz javnog budžeta koja bi i nama, a i dosadašnjim donatorima, pokazala opredjeljenje javnih i državnih institucija za rodnu ravnopravnost i obrazovanje iz rodnih studija. Dodatno, sa finansijskom krizom i činjenicom da su donatori izgubili interesovanje za Bosnu i Hercegovinu, još veći teret održavanja Rodnih studija pada na jako mali broj uposlenica koje ionako preopterećene dobivaju dodatne obaveze.

Dakle, iako se intistucionalizacija rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu može smatrati uspješnom (u sličnoj mjeri u kojoj je to slučaj i sa većinom drugih ženskostudijskih/rodnostudijskih programa u Evropi) ova institucionalizacija generira brojne paradokse. Onaj možda dominantni jeste jaz između proklamiranih principa demokratizacije znanja, interdisciplinarnosti i rodne ravnopravnosti, s jedne strane i onesposobljavanja funkcioniranja Rodnih studija

kroz uskraćivanje finansijske podrške, s druge strane. Izostanak finansiranja Rodnih studija iz javnih fondova odražava status ovog polja znanja na Univerzitetu u Sarajevu i uskraćivanje ravnopravne pozicije sa drugim studijskim programima.

Zaključak

Promišljati smisao ženskih/rodnih studija znači promišljati njihov transformativni potencijal na teorijsko-epistemološkoj i društveno-kritičkoj razini. Unutar ovog problemskog sklopa iskrsavaju važna pitanja interdisciplinarnosti i novih epistemologija, institucionalizacije, (inter)disciplinarne izolacije rodnih studija ili njihove integracije u postojeće discipline, finansiranja studija, odnosa sa vladinim mehanizmima za rodnu ravnopravnost. Promišljanja o značenju i poziciji rodnih studija u Bosni i Hercegovini moraju uzeti u obzir kontekst specifičnih iskustava oblikovanih post-socijalističkom i poslijeratnom zbiljom, te neokolonijalne zapadne-neoliberalne ideologije, koje ostvaruju utjecaj putem raznih politika rodne ravnopravnosti i obrazovnih politika općenito.

Ženske/rodne studije istražuju kako rod utječe na spoznavanje, te kako dominantne koncepcije i prakse stjecanja znanja i konstruiranja teorija, koje marginaliziraju i isključuju žene, reformirati i transformirati kako bi se uvažili i interesi žena, ali i drugih marginaliziranih skupina. One ciljaju „situiranom znanju“ koje proizilazi iz historijskih realnosti ženskih života i društveno obezvrijeđenih, a ne iz anonimne perspektive ili života nekog drugog. U sklopu razmatranja epistemoloških dilema sa kojima se susreću rodne studije ukazale smo, poput mnogih drugih autorica, na problem dominacije anglosaksonskih, a posebno sjevernoameričkih feminističkih teorija, filozofskih teorija na kojima se baziraju, te engleskog jezika unutar evropskih ženskih studija. Istakle smo da mnoge od tema koje su vezane za našu situaciju i naš sadašnji trenutak i mjesto u značajnoj mjeri odudaraju od pitanja koja dominiraju unutar evropskih ženskostudijskih rasprava. To je vodilo tome da se u Razvojnoj strategiji Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu došlo do zaključka da se naš program usmjeri odlučnije ka

razvijanju istraživanja u cilju doprinosa stvaranju lokalnih orodnih znanja i novih epistemologija. Smatramo da je ovo proces koji će sigurno zahtijevati vremena i energije, a kojim će se završiti faza da smo, bosanskohercegovačke žene, do sada uglavnom bile te koje su druge feministice istraživale (posebno u kontekstu ratnih i poslijeratnih posljedica na žene) i zastupale (posebno u kontekstu rasprava o evropskom ženskostudijskom programu). U svakom slučaju ohrabruju neki projekti, publikacije i magistarske radnje unutar CIPS-a, ali i značajni poduhvati – u vidu projekata, eseja, te publikacija - koji se javljaju izvan njega.

Prvo poglavlje završavamo važnim dilemama o odnosu između akademskog feminizma i akademije kao hijerarhijske institucije, te akademskog feminizma i vladinih politika. Istaknule smo da se u kontekstu današnje Bosne i Hercegovine ne može govoriti o naznakama državnog feminističkog projekta, te da je sada naša veza sa vladinim mehanizmima za ravnopravnost daleko od rizika instrumnetalizacije istraživanja ili zaglavljivanja u rigidne rasprave o jednakim mogućnostima. Naznačen je nestabilan položaj institucionalizacije rodnostudijskog obrazovanja kada je riječ o izborima na akademske pozicije i finansiranju. Imamo manju finansijsku podršku Agencije za ravnopravnost spolova BiH, ali nismo uvrštene u redovni način finansiranja u budžet Kantona Sarajevo. Da naglasimo: uvijek smo na rubu opstanka primorane da kontinuirano iznalazimo nove strategije „preživljavanja“.

„MREŽNA“² SPOZNAJA I DJELOVANJE SVRŠENIH STUDENTICA I STUDENATA RODNIH STUDIJA

Šta program Rodnih studija znači bivšim polaznicama i polaznicima? Kakav je uticaj imao na njihove živote, profesionalni razvoj, te druge segmente življenja? Kako polaznice i polaznici koriste stečeno znanje i da li društvo vrednuje ovu vrstu znanja i kvalifikacija? I konačno, kakvu korist društvo ima od Rodnih studija? Bila su ovo pitanja koja su nas vodila u predmetno istraživanje. Nakon više od šest godina djelovanja Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu i skoro tri generacije studentica/ata ovog studija, ovo istraživanje (između ostalih) nametnulo se kao nužno za razvoj programa i njegovo pozicioniranje unutar akademske i šire društvene zajednice. I mada je istraživanje zamišljeno kao bazično, nalazi koje smo dobili premašili su očekivanja, te ponudili materijal za mnogo širu analizu nego je očekivana. Istovremeno, proizvelo je potrebu da se neki aspekti dalje istraže.

Istraživanje je provedeno putem e-mail-a (u periodu oktobar - decembar 2012.g.), na bazi upitnika s otvorenim tipom odgovora³. Upitnik je poslan na adrese 45 polaznica/ka⁴ (u daljem tekstu učesnice/i). Odgovore smo dobili od njih ukupno 32 (29 učesnica i 3 učesnika) i svi su ušli u istraživački uzorak. Najveći broj učesnica/ka dolazi iz gradova Bosne i Hercegovine (25), te preostalih sedam (7) iz susjednih zemalja kao što su Srbija, Hrvatska i Makedonija.

U analizi podataka primijenjen je induktivni pristup informacijama dobijenim prvenstveno putem upitnika (primarni istraživački

2 „Mrežnost“ spoznaje/znanja je termin koji koristi Korana Simonović, autorica studije o ženskostudijском programu u Zagrebu, kako bi ukazala na prodor ove spoznaje u brojne aspekte ljudskog življenja i njen transformativni karakter (Simonović u Čakardić (ur.), 2010: 222).

3 Upitnik se sastojao od sljedećih pitanja: 1. U kojoj organizaciji/insitituciji ste zaposleni i na kojem radnom mjestu? 2. Kakva je vaša lična korist od programa Rodne studije koji ste završili/koji pohađate? 3. Kakva je profesionalna korist od programa Rodne studije koji ste završili/koji pohađate? Da li, i kako, primjenjujete stečeno znanje unutar svog radnog angažmana? 4. Koja je, po vašem mišljenju, korist koju društvo/država ima i/ili može imati od programa kao što su Rodne studije?

4 Istraživanjem su obuhvaćene dvije generacije, većinom svršenih studenata/ica, generacija 2006 – 2008 i 2008-2010.

materijal). Za metodu ovog istraživanja odabrana je prije svega kvalitativna metoda u kombinaciji s osnovnim nivoom kvantitativne analize. Iz primarnog istraživačkog materijala izdvojeni su tematski sklopovi i obrasci koji se učestalo pojavljuju, te oni koji se pojavljuju u manjem broju slučajeva ali su se za nas pokazali kao važni, inovativni ili pak kreativni za rodno obrazovanje i njegovu ulogu u društvu⁵. Nalazi su diskutovani unutar feminističke literature i strateških dokumenata iz oblasti rodne ravnopravnosti/jednakosti. U tome su od velikog značaja bili dostupni akademski radovi o rodnim ili ženskostudijskim programima iz susjednih i zapadnoevropskih zemalja.

Šta nam znače Rodne studije?

U ovom dijelu razmatraju se dvije osnovne vrste doprinosa koje učesnice i učesnici navode u svojim odgovorima na pitanja o ličnom i profesionalnom doprinosu pohađanja Rodnih studija, a koje se sastoje u spoznajnom doprinosu i transformativnom efektu, s jedne strane, te primjenjivom znanju s druge strane. I mada se prvi odjeljak (*Spoznajni doprinosi i transformativni efekat*) većinom zasniva na odgovorima na pitanja o ličnom doprinosu, a drugi (*Primjenjivo znanje*) na onima koji se tiču profesionalnog doprinosa, očekivano, a i u skladu sa nalazima ovog poglavlja, ta granica je vrlo porozna, pa čak i otvorena, i u većini slučajeva doprinos Rodnih studija prodire u sve sfere svakodnevnice, naglašavajući tako *fraktalnost* dihotomije privatno-javno (Gal&Kligman 2000:41). U poglavlju se dodatno propituje pojam karijere i njegovo značenje kada se radi o učesnicama/ima Rodnih studija. Konačno, poglavlje

5 Kako Korana Simonović, autorica studije o ženskostudijskom programu u Zagrebu, primjećuje „(kvalitativna) analiza podataka podrazumijeva redukciju podataka kojom se sažima opća građa da bi se došlo do bitnih obrazaca, a odvija se pomoću kodiranja, klasteriranja, nalaženja tema“ (Simonović u Čakardić (ur.), 2010: 179). Bitno je naglasiti da se suportivni materijal za više idenitificiranih tematskih oblasti vrlo često nalazio unutar odgovora pojedine (iste) učesnice/ka. U nekim slučajevima pojedinačni iskaz se razvrstavao u više komplementarnih tematskih sklopova kao što je slučaj unutar prvog odjeljka Spoznajni doprinosi i tranformativni efekat, dok se u nekim slučajevima pojedinačni iskaz razvrstavao u dva tematska sklopa koji bi se često unutar feminističke misli mogli uzeti i kao suprotstavljeni.

završava elaboracijom aktivističkog angažmana unutar sektora civilnog društva.

Spoznajni doprinosi i tranformativni efekat

Za mnoge učesnice i učesnike pohađanje Rodnih studija imalo je tranformativni efekat u spoznajnom smislu. Radi se naime o procesu koji se sastoji od više spoznajnih nivoa koji djeluju u međusobnoj sprezi. Najveći broj učesnica/ka ličnu korist nalazi u sticanju teoretskog aparata za analiziranje, kritičko promišljanje rodnih i drugih odnosa u društvu i djelovanje. One/i to izražavaju na sljedeće načine:

„Moja lična korist sastoji se u pronalasku novih teorija i osnaženju.“

„Moja lična korist je ogromna, jer sam stekao akademsko znanje o temama koje me se jako tiču i na ličnom i na poslovnom planu.“

„Stekla sam veliko teoretsko znanje, koje mi je omogućilo uvid u procese koji kreiraju rodne predrasude koje se konstantno ponavljaju preko raznih mehanizma, (...), kao i različitu perspektivu i pristup čitanja „mainstream“ predstave sveta.“

Feministička kritička teorija ponudila je alate za dekonstrukciju društvenih pojava, stalno preispitivanje tradicionalnih i novih oblika saznanja, te nove perspektive svijeta u kome živimo. Njena posebnost sastoji se u tome da se služi inkluzivnim principom, te tako demokratizira znanstveni diskurs. U centar se obično stavljaju glasovi onih koji se *ne čuju, ne vide, na koje se ne računa*. Ovakva feministička platforma često poziva na akciju zasnovanu na solidarnosti i empatiji. Jedna učesnica to izražava na sljedeći način:

„Moja svijest prije Studija o postojanju rodne neravnopravnosti i drugih socijalnih, ekonomskih, kulturnih isključivanja i marginaliziranja je sada artikulisanija, teoretski utemeljenija i općenito oštrija i veća.“

Teoretsko znanje koje je moguće primjeniti na društvo u cjelini, njegove dijelove, neposredno okruženje, i možda najbitnije, osjetiti implikacije toga na sebi samima moglo bi se opisati kao ono što učesnice/i zovu osvještavanjem, podizanjem nivoa znanja i svijesti o rodno određenoj društvenoj zbilji. U svojoj knjizi *Feminizam je*

za sve, bell hooks navodi da su grupe za osvještavanje, naime, prethodile institucionalizaciji ženskih/rodnih studija. Ovaj proces osvještavanja naglašavao je važnost učenja o patrijarhatu i njegovoj institucionalizaciji na svim društvenim nivoima. Razumijevanjem načina kako funkcionise patrijarhalni sistem „žene su osvijestile načine svoje viktimizacije, izrabljivanja i, u najgorem slučaju ugnjetavanja“. (hooks, 2004:21-22) Kako navodi hooks prije nego što je bilo moguće promijeniti patrijarhat i djelovati u tom pravcu, žene su morale prethodno promjeniti sebe, osvjestiti se. (hooks, 2004:21) Ovaj proces na Rodnim studijama učesnice/i izražavaju na neke od sljedećih načina:

„Program Rodne studije mi je omogućio da jasnije uvidim rodne razlike koje su prisutne u našem društvu. Stekla sam teorijsko znanje i uvidjela sveprisutnost rodnih pitanja na svim društvenim nivoima. Podignuta mi je svijest o rodnoj problematici.“

„Jasnije uočavam i doživljavam različite pojave u društvu.“

„(Studij je) snažno uticao na moj lični proces osvješćivanja.“

„Prepoznajem diskriminaciju, lakše se nosim s njom, utičem na svoju porodicu i prijatelje da budu senzitivniji...“

„Naučila sam kako ‘čitati’ uticaj patrijarhalne politike u mikro i makro okruženju. Naučila sam kako mogu promijeniti svoj mikrosvijet. Naučila sam kako razumjeti sebe i druge. Izgradila sam stav prema prethodnom znanju, stvorila novi aspekt života. Postala sam bolja.“

„Riječ je o vlastitoj nadogradnji i proširenju vidika..“

Ponuđeno znanje, metode podučavanja i kontekst učenja svakako su stvorili drugačiju perspektivu društvenih odnosa i svijeta uopšte, ono što učesnice/i zovu proširenjem vidika, novom perspektivom. Slično rezultatima uticaja programa Ženskih studija iz Zagreba (Simonović u Čakardić A. (ur.), 2010: 216) na polaznice, učesnice ovog istraživanja pokazuju osvještenost jednog drugačijeg gledanja na sebe, društvo i društvene odnose. Stvaranje novih vidika ili stvaranje novog aspekta života konstruira se u opoziciji prema dominantnim načinima gledanja, te predstavlja značajni spoznajni okret. Radi se o novom svjetonazoru koji svoju osnovu ima u rodnim

politikama, ali se ne iscrpljuje u onome što je dio zvaničnog „gender“ diskursa. Jedna učesnica to artikulira na slijedeći način:

„Program Rodnih studija je u potpunosti proširio moje znanje i vidike ne samo iz oblasti *gendera*, već i kada je u pitanju promatranje i promišljanje šireg socijalnog, kulturnog, umjetničkog, povijesnog i političkog konteksta. Tokom dvogodišnjeg izučavanja različitih oblasti u kojima pitanje rodno senzitivnog pristupa ima izuzetnu važnost, postepeno se izmijenila moja lična perspektiva na konstrukciju identiteta, sjećanja, na proizvodnju diskursa i moći unutar kompleksnih mikro i makro društvenih sistema. Moji današnji interesi – politike sjećanja i memorijalizacija – rezultat su raznovrsne palete znanja koje sam stekla na studijama. Dakle, mogu reći da je za mene izučavanje rodnih politika pobudilo i druga interesovanja, bilo da su povezana s ovim pitanjima ili ne.“

Rodne studije također su dale odgovore na neka prethodna pitanja i dileme zbog kojih pojedine učesnice i učesnici tvrde da su i upisali ove studije. Sukladno opet sličnim nalazima ženskostudijskog programa iz Zagreba (2010), Rodne studije su utemeljile i osnažile kao relevantne neke osjećaje učesnica/ka da način kako funkcionira društvo u mnogim svojim segmentima nije pravedan, te da se mnoge vrste isključivalačkih praksi daju kao određene vrste „normalnosti“.

Ovaj epistemološki projekat definitivno je otvorio prostor za drugačija razumijevanja svijeta oko sebe i sebe unutar njega. Kod nekih učesnica/ka, ovo ima za posljedicu stvaranje kritičke distance prema svim prethodno stečenim znanjima i spoznajama, ali i razvijanje kritičke svijesti uopšte u čemu bell hooks vidi upravo i svrhu feminističkog obrazovanja. (hooks, 2004: 35) Jedna učesnica to izražava na sljedeći način:

„Rodne studije su mi pokazale načine kritičkog, interdisciplinarnog i analitičnog razmišljanja i pružile mi sistemsko znanje. Pomogle su mi da organizujem i sva znanja koja sam stekla ranije, na alternativnim feminističkim školama, i ukazala mi na neophodnost stalnog preispitivanja svojih znanja, shvatanja, uverenja, moralnosti, kao i svih drugih epistemoloških paradigmi.“

Rodne studije obično ne djeluju u nekom vakumu, već su prepoznato socijalno mjesto učenja, kohabitacije, razmjene mišljenja, spoznavanja, poticaja kreativnosti, razmjene energije; zajednica

djelatnica/ka *transverzalne politike* u smislu kako je koristi Nira Yuval Davis (2004). One su siguran prostor za izražavanje mišljenja, poticanje razmišljanja, kritičko preispitivanje svijeta u kome živimo, ali i za upoznavanje ljudi sličnih interesa i pogleda. Nekoć su to bile kuće u kojima su se žene sastajale, pružala im se mogućnost govora i stvaranja „nehijerarhijskog modela raspravljanja“ (hooks, 2004: 22), danas su to javni prostori. Jedna učesnica kaže da je ličnu korist programa pronašla u ohrabrenju „u formiranju i iznošenju stavova vezanih za određene društvene grupe, odnose ili pojave“. Druga pak siguran prostor Rodnih studija vidi u vrijednosno bliskom okruženju, koje izražava na sljedeći način:

„Lično mi puno znači to što sam studentica Rodnih studija, jer je program u skladu sa mojim stavovima. S obzirom da sam feministkinja, ovakav program me dodatno osnažuje, pomaže mi čak u svakodnevnom životu da shvatim i osvijestim neke stvari koje se dešavaju oko mene. Također, koristim i svaku priliku kroz razgovor sa svojim bližnjima (porodicom, prijateljima...) da podijelim iskustva sa Rodnih studija kao i da na neki način promovišem svoj stav u vezi s položajem rodničkih manjina i sl.“

Upoznavanje ljudi sličnih interesa i pogleda također je izraženo kao doprinos Programa. Svjesne/i su učesnice/i da se u BiH radi o vrlo maloj interesnoj zajednici. Pa ipak, međunarodna i regionalna dimenzija programa učinila je ovu akademsku zajednicu prekograničnom kako po pitanju studenata/ica, tako i predavača/ica. Jedna učesnica to izražava na sljedeći način:

„Upoznala sam mnogo profesora/profesorica iz svijeta i regiona, te mnogo kolega i kolegica sa prostora bivše Jugoslavije, s kojima sam i danas u kontaktu, neka poznanstva su prerasla u prijateljstva za cijeli život“.

Učesnice/i ističu visok akademski nivo Programa, te ga stavljaju u odnos prema drugim studijskim programima u BiH:

„Program je organizovan na veoma visokom akademskom nivou tako da smo imali mogućnost ostvariti poznanstva i slušati predavanja eminentnih profesora iz regiona i svijeta. Program je neuporedivo napredniji ali, u pozitivnom smislu rečeno, i zahtjevniji od tradicionalnih studijskih programa koji se mogu slušati na fakultetima širom BiH.“

Interdisciplinarni pristup rodu dobiva primjetan značaj u odgovorima učesnica i učesnika. Analizirajući status ženskih studija u Evropi, Rosi Braidotti navodi da je jedna od najvećih prijetnji institucionalizacije ženskih/rodnih studija njihovo „udomljavanje“ unutar disciplina (1997). Interdisciplinarnost rodnih studija stoga se treba gledati ne samo kao najbolji način pristupa rodu, već i kao model podijeljene moći nad ovim područjem koje se otima discipliniranju. Za razliku od neoliberalne/utilitarističke interdisciplinarnosti koja stremi istraživanju i obrazovanju orijentiranom prema tržištu kako bi se uvećala kompetitivnost i prestiž univerziteta, feministička interdisciplinarnost je kritička i transformativna. Ona predstavlja transgresiju granica disciplina s ciljem stvaranja oslobađajućih formi znanja.

Pritom ne smijemo zanemariti da sve učesnice/i dolaze iz disciplinarnog sistema obrazovanja. U procesu studiranja interdisciplinarnost za njih nije laka. Čak šta više, mogli bismo reći da je neka vrsta testa ustrajnosti i motivacije za studij. Pa ipak, određeni broj učesnika/ca je eksplicitno spominje kao vrijednost i stavlja u odnos sa prethodnim obrazovanjem:

„...interdisciplinarni pristup, kombiniran sa praćenjem aktuelnih akademskih trendova mnogo je drugačiji od onoga što sam ja do tada imala priliku iskusiti na Univerzitetu i za mene je bio mnogo više motivirajući od načina na koji sam studirala na dodiplomskim studijama.“

Cjelokupan proces pohađanja Programa koji se karakteriše prethodnim karakteristikama, ali se ne iscrpljuje u njima, imao je transformativan efekat na polaznice i polaznike. Ova paradigma znanja je kako kaže Simonović „mrežna“, jer prodire u brojne aspekte života, mijenja odnose prema svijetu i nama samima, nema monolitnu snagu, ali je ima svugdje u svim porama ljudskog postojanja (2010: 222). Ovim se u velikoj mjeri gubi, a u najmanju ruku pomjera granica između privatnog i javnog. Usvojeno znanje, unutar datog konteksta i na date načine nije samo obrazovna i profesionalna nadgradnja koja će svoju primjenu dobiti unutar profesionalne sfere života. Ono stavlja učesnice/ke same u centar sveukupnih propitivanja i snažno utiče na njihovu samosvijesnost i vlastito pozicioniranje unutar društva. Transformacija je najmanje

dvojaka: transformacija spoznaje i informacija, i transformacija samih učesnica i učesnika. Simonović (2010: 223) to opisuje na sljedeći način:

Spoznaja i informacije su se transformirale u vlastito iskustvo. Spoznaja je na taj način postala primjenjiva, praktična, jer su novi teorijski koncepti kao riječi prestali biti običnom informacijom i postali vlastitim iskustvom polaznica. Nova spoznaja je na taj način mijenjala ličnosti, identitete, misaone obrasce i sadila sjeme kritičke pozicije kao novog pogleda na svijet koji dobiva legitimitet i vjerodostojnost. Upavo taj aspekt spoznaje koji potvrđuje, ohrabruje i teorijski razjašnjava dotada nesigurne slutnje i individualne pomisli polaznica, predstavlja još jednu snagu ženskostudijskog obrazovanja. Polaznice uče postati redateljicama svoga života.

Ovo redefiniranje vlastitog mjesta koje je sada i teorijski utemeljeno i izvor kreacije, doživljava se kao lični razvoj i osnaženje. Učesnice/i se osjećaju da su im mogućnosti proširene, da su osnažene tim „nesvakidašnjim spoznajama“ kako ih zove jedna učesnica. Završićemo ovaj odjeljak iskazom učesnice koji možda najbolje opisuje obuhvatnost spoznajnog procesa i njegov transformativni efekat:

„ ...za mene je pohađanje Rodnih studija bilo izuzetno značajno u ličnom smislu. Izašla sam iz preuskih okvira tradicionalnog disciplinarnog znanja i prošla kroz intenzivan proces intelektualno stimulativnog razvoja i istovremeno poniranja u vlastitu ličnost, i na kraju sam se sa tog "putovanja" vratila kao odrasla osoba ("fully grown") sa novim pogledima na svijet.“

Primjenjivo znanje

Osnaženje zasnovano na epistemološkom okretu, novoj perspektivi svijeta i pozicioniranju vlastitog mjesta u njemu, komplementarno je onome što bi se unutar feminizma moglo nazvati „dodatnom“ ili „sveobuhvatnom ženskom spoznajom“. I dok su feministička stajališta heterogena spram toga kakav status odnosno ulogu dati ovoj vrsti znanja, često određenog kao privilegirano znanje, njegova primjenjiva vrijednost dominantna je u iskazima učesnica/ka u predmetnoj studiji. S obzirom na to da se radi o znanju koje stremi

ka društvenoj promjeni, najveći broj učesnica/ka profesionalnu vrijednost Programa upravo i vidi u stečenom znanju aplikativnog tipa. Jedna učesnica kaže:

„Stekla sam znanje koje mogu primijeniti u društvu i na poslu, a koje je usmjereno na mijenjanje rodni nejednakosti, borbu protiv diskriminacije, nasilja, nepravde itd.“

Ili:

„Pored teorijskog znanja, dobio sam i aparat kojim se na praktično-političkom nivou mogu koristiti u cilju senzibilizacije društva i institucija“.

Pored primjene ovih spoznaja na ličnom planu, o čemu je više bilo riječi u prethodnom dijelu, učesnice/i koriste stečeno znanje unutar redovnih i dodatnih poslova na kreiranju novih politika, *rodnom mainstreaming-u*, diseminaciji stečenih i kreiranju novih znanja. O kakvim konkretnim primjenama se radi?

Učesnice i učesnici koji su zaposleni u *gender* mehanizmima⁶ ističu da je stečeno znanje ključno u analizama i izradi javnih politika koje se tiču rodne ravnopravnosti. Učesnica koja radi u državnoj instituciji ističe da stečeno znanje koristi u pripremi strateških dokumenata u kojima se stara da uvijek bude uključena rodna dimenzija. Također vodi računa da u realizaciji projekata ima dovoljan broj žena, a kad je moguće zalaže se i za pozitivnu diskriminaciju u korist žena. Učesnik koji također radi u državnoj instituciji navodi da je zadužen za rodna pitanja unutar svoje institucije. Propisi koje donosi ova institucija po njegovoj procjeni 95% su usklađeni sa Zakonom o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine, te je dio njegovog posla da prati usklađenost propisa. Također se stara da prilikom izbora na pozicije postoji ravnopravna zastupljenost spolova. Inicijativa koju navodi da je pokrenuo i na čemu trenutno radi jeste da se osiguraju naknade za porodijsko/roditeljsko odsustvo u stopostotnom iznosu plaće najmanje 12 mjeseci za uposlenice/ke datog sektora. Učesnica iz

6 Gender mehanizmi u BiH su institucionalni mehanizmi za rodna pitanja od općinskog do državnog nivoa. Svrha ovih mehanizama je provedba Zakona o ravnopravnosti spolova (2003). Agencija za ravnopravnost spolova BiH, <http://www.arsbih.gov.ba>

Hrvatske koja unutar državne institucije radi na zaštiti ljudskih prava kaže da je rodna ravnopravnost u domenu državnog povjerenstva za ravnopravnost spolova, no

„... s obzirom na to da su ljudska prava neraskidivo povezana s mogućnošću jednakog ostvarivanja prava za sve, te da upravo feminističke analize političkog ukazuju na manjkavosti s jedne strane, a s druge na hipernomiranost i čestu neprikladnost mjera i pristupa državnog sustava, koji služi zaštiti prava građana/ki i utječe na sve građane/ke, znanje stečeno na Rodnim studijima primjenjujem svakodnevno, posebice u radu na suzbijanju diskriminacije.“

Odvjetnica iz Makedonije ističe da su joj razumijevanje rodnih odnosa, odnosa moći u društvu, pomogli u radu sa specifičnim zajednicama (korisnici/e opojnih droga, seksualni radnici/e, LGBT populacije i lica koja žive s HIV/AIDS-om). Kako se radi o žrtvama systemske diskriminacije, ispitanica kombinira znanje stečeno na Rodnim studijama sa pravom, te joj to pomaže u vođenje strateških slučajeva koji imaju uticaj ne samo na individualnu žrtvu, nego i na promjenu praksi i zakona.

Učesnice koje rade u međunarodim organizacijama kažu da je unutar projekata na kojima rade proveden rodni *mainstreaming*. Jedna od njih i sama je učestvovala u tome:

„Stečeno znanje mi je omogućilo da napravim *gender mainstreaming* unutar mog programa koji se odnosi na razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija i socijalne inkluzije...“.

Druga učesnica navodi da je zadužena za davanje savjeta u oblasti rodnih pitanja, te uključivanje roda kao transverzalne komponente u sve aktivnosti projekta mentalnog zdravlja na kome radi.

Primjena stečenih znanja značajna je i u okviru medijskog prostora. Intervenciju u medijski prostor, poznata bosanskhercegovačka novinarka ovako opisuje:

„Kao jedna od prvih koja je uvela feministički angažirano novinarstvo na bh medijsku scenu u poslijeratnom periodu, stečeno znanje sam iskoristila prvenstveno unutar medijske sfere. Izučavanje rodnih studija dodatno je ojačalo tu vrstu medijske produkcije.“

Nove spoznaje također su potakle nekadašnju urednicu jedne TV stanice na autorski rad pravljenja dokumentarnih filmova koji se tiču rodni politika:

„Motivirana studijem, radeći svojevremeno kao urednica na () televiziji, bila sam autorica nekoliko dokumentarnih filmova koji su se bavili „znanjem“, rodnom, feminizmom, tretmanom manjina u BiH i sl. („S ove strane - bh žena između feminizma i konzervativizma“, „Put u središte znanja?“ serijal o američkom obrazovnom sistemu, „Jednake mogućnosti?“ - dokumentarni film o tretmanu Romkinja u bh. društvu).“

Značajan broj učesnica/ka zalaže se za kreiranje rodno osjetljivog jezika. Različite su forme ovog rada, od primjene rodno senzitivnog jezika u prevodilačkim i lektorskim praksama, pisanju projekata, neformalnim edukacijama, prilikom oglašavanja različitih pozicija, internoj i eksternoj komunikaciji, te kroz promociju rodno senzitivnog jezika među radnim kolegama. Jedna učesnica kaže:

„Bavim se prevođenjem, usmenim i pismenim. Prevodilačke politike (posebno u pismenom prevodu) mogu biti izrazito rodno neosjetljive i diskriminatorne. Kroz moj posao pokušavam da podižem svijest o toj problematici i da mijenjam takve politike kroz vlastiti rad.“

Veliki broj učesnica/ka navodi kako koristi stečeno znanje za pisanje/pripremu projekata i izvještavanje, ne samo zato što mnogi donatori traže rodnu dimenziju, već i zato što su teme kojima se bave u velikoj mjeri rodno određene. U tom smislu znanja se ugrađuju u razvoj samih projektnih prijedloga. Interesantno je primijetiti da značajan broj učesnica/ka navodi korist kursa metodologije istraživanja i pisanja akademskog rada za svoje profesionalne aktivnosti ili savjetovanje oko pripreme projekata.

Učesnica koja danas radi na jednom od bosanskohercegovačkih univerziteta kaže da joj stečeno znanje u velikoj mjeri koristi za rad sa studentima/cama. Određeni broj učesnica spominju predavački rad u raznim neformalnim edukacijama kao način prenošenja znanja drugima, te pisanje i objavljivanje akademskih radova. U pojedinačnim slučajevima spominje se učešće u istraživačkim projektima (kao na primjer *rodno odgovorno budžetiranje*), učešće na domaćim i međunarodnim konferencijama, bibliotekarska pomoć studentima/cama kroz preporuke korištenja literature iz oblasti roda

i ljudskih prava, i konačno kratkoročni konsultantski rad na izradi različitih obrazovnih, institucionalnih i medijskih programa, u okviru vladinog i nevladinog sektora.

Naspram malog broja učesnica/ka koji navode kako nažalost nisu u mogućnosti primijeniti svoje znanje (2), ostali daju mnogobrojne primjere intervencija u društveno-političku zbilju. Forme su različite i sastoje se od senzibiliziranja, diseminacije, analize postojećih i kreiranja novih politika, ali i novih znanja. Možemo pretpostaviti da je samo u malom broju slučajeva primjena stečenih znanja bila i očekivana u poslovnom okruženju (*gender* mehanizmi i pojedine međunarodne organizacije). U većini slučajeva čini se da je djelovanje stvar izbora učesnica/ka kojima je ono postalo način svakodnevnog življenja. Jedna učesnica to izražava na sljedeći način:

„Svi honorarni poslovi koje sam radila i radim direktno su vezani za korištenje znanja stečenih na Rodnim studijama. Studije su me osposobile da tražim i proizvodim nova znanja. Načini kritičkog razmišljanja koja sam upoznala kroz studiranje ušli su u moj sistem svakodnevnog razmišljanja i ponašanja.“

Primjene znanja u profesionalnom sektoru vode nas prema pitanju gdje to učesnice i učesnici rade i kakav je uticaj Program imao na njihovu karijeru.

Karijera i pozicija na tržištu rada

Samo nekoliko učesnica/ka istaklo je doprinos diplome Rodnih studija (stečenog znanja) njihovoj poziciji na tržištu rada. Kako bi otvorili ovo pitanje, potrebno je dati pregled njihovih sadašnjih zaposlenja, te ga staviti u odnos sa njihovim radnim statusom i sektorima zaposlenja tokom perioda studiranja.

Unutar predmetnog istraživanja, 26 učesnica/ka od ukupno 32 izjašnjava se kao zaposleno mada je neizvjesno o kakvoj vrsti radnog angažmana se radi. Dvije dodatne učesnice svoj radni status određuju kao *freelancing* na polju novinarstva, istraživanja i drugih projekata u nevladinom sektoru. Jedan učesnik navodi da radi na dva projekta. Tri učesnice navode da su nezaposlene, od kojih jedna navodi da honorarno radi na određenim projektima koji se tiču prava

LGBT osoba. Veliki broj od ukupnog broja učesnica/ka naglašava da uz redovni posao radi na dodatnim projektima koji se tiču rodnih pitanja.

Struktura zaposlenja po sektorima je sljedeća:

- 12 učesnica/ka – nevladin sektor (uključujući međunarodne organizacije);
- 8 učesnica/ka - institucije svih nivoa od općinskog do državnog, uključujući entitetske *gender* mehanizme;
- 5 učesnica/ka – javne ustanove (univerzitet, pozorište, pošta, služba za zapošljavanje);
- 4 učesnice/ka – privatni sektor

U odnosu na statistiku o zaposlenju tokom studiranja primjetna su sljedeća kretanja:

- 13 osoba ostalo je na svojim starim poslovima koji su većinom unutar državnog, javnog, ali manjim dijelom i nevladinog sektora;
- 5 učesnica promijenilo je posao: kretanja iz javnog sektora u privatni sektor, iz medija u *freelance* angažmane, te u manjoj mjeri ostajanje unutar istog sektora;
- 10 osoba dobilo je posao unutar svih sektora.

Mada većina učesnica/ka ima stručne i rukovodeće funkcije unutar institucije/organizacije, iz predmetnog istraživanja nemoguće je tačno utvrditi kakav je uticaj Studij imao na individualne karijere i pozicije na tržištu rada. Pa ipak o tome možemo izvesti neku orijentacijsku sliku. Samo mali broj polaznica/ka povezuje stečeno akademsko zvanje iz rodnih studija s napretkom u karijeri. Konkretno, radi se o tri učesnice: jednoj koja kaže da joj je magisterij olakšao unapređenje na poslu (državna institucija); druga učesnica koja kaže da je dobila posao zahvaljujući magistarskoj diplomi iz rodnih studija (strana nevladina organizacija), i treća učesnica koja navodi da se magistarska diploma ne vrednuje na njenom radnom mjestu i da je to isključivo stvar pojedinačne dobre volje (javna institucija). S druge strane, dodatnu profesionalnu korist od Programa učesnice/i vide u povećanom stepenu kompetencija, unaprijeđenom kvalitetu obavljanja radnih zadataka, stečenim znanjima za koja vjeruju da će

biti bitna u izgradnji karijere. Učesnice/i ovo izražavaju na sljedeće načine:

„Prepoznata sam kao stručna za rodnu ravnopravnost i u regiji, a i šire“;

„Često učestvujem kao stručnjakinja i predavačica na raznim događajima“.

Jedan učesnik primjećuje:

„Osim stečenog znanja - lične koristi (finansijske prirode) nemam. Ono što mogu u CV napisati jeste da sam edukator pri Centru za edukaciju sudija i tužilaca u Federaciji BiH za oblast ravnopravnosti spolova, nasilja u porodici i sudijske i tužilačke etike“.

Karijera je stoga širi pojam od formalnog zaposlenja (radnog mjesta), te obuhvata stručne kompetencije kojima se učesnice/i pozicioniraju unutar jedne neformalne profesionalne zajednice više nego što ostvaruju direktnu vertikalnu prohodnost unutar formalnog sistema radnih mjesta (pretpostavlja se da *gender* mehanizmi predstavljaju odstupanje od ovoga).

Ovakva situacija za učesnike/ce nije iznenađujuća, o čemu najbolje govori sljedeći iskaz:

„Više mogu govoriti o zadovoljstvu budući da sam Studij i upisala isključivo zato što me zanimao, unaprijed svjesna da ću od njega imati ili nikakvu ili vrlo malu korist“.

U ovom konkretnom slučaju „korist“ se odnosi na profesionalno priznanje unutar radnog okruženja koje u većini slučajeva izostaje. Ovo nas vodi zaključku i potvrdi hipoteze s kojom smo završili prethodni odjeljak, a to je da je za značajan dio istraživačkog uzorka primjena stečenog znanja stvar ličnog izbora bez jasnog vrednovanja ovih znanja od strane poslodavaca i šire zajednice. Dok će o problemu nedovoljne prepoznatosti i iskorištenosti stručnih potencijala od strane društva više biti rečeno u sljedećem poglavlju, ne možemo ne povezati ovo stanje sa činjenicom da veliki broj, bilo zaposlenih ili nezaposlenih učesnika/ca, polje dodatnog djelovanja nalazi u civilnom sektoru.

Civilno društvo i aktivizam

Feminističku potrebu za aktivizmom često nije moguće zadovoljiti unutar radnog mjesta. I zaista, više od pola učesnica/ka istraživanja navode da je osnovni posao nadograđen dodatnim angažmanima unutar nevladinog sektora, povremenim konsultantskim radom, stručnim predavanjima, dodatnim projektima. Neki od njih eksplicitno navode da to predstavlja prostor gdje su njihove kompetencije bolje iskorištene nego što je to slučaj unutar redovnog posla:

„Radim na projektima na kojima je moje znanje iz rodnih studija neophodno. U posljednje 2 godine sam radila na nizu projekata.“

„Povremenim angažiranjem na projektima u okviru nevladinih organizacija aktivnih u oblasti roda mi je omogućeno da koristim i razvijam znanja stečena tokom studija. Unutar svog trenutnog radnog angažmana nemam priliku da primijenim stečeno znanje.“

„U okviru udruženja (...) često organizujemo radionice koje se tiču rodnog osveščivanja. Planirano je da jedan program u budućem radu udruženja bude posvećen isključivo ovoj temi; primenjujemo feministički pristup u radu s korisnicama i korisnicima usluga psihijatrijskih ustanova.“

„Povremeno pišem tekstove koji su uskoj vezi s mojim magistarskim studijem, ali ne i sa stalnim radnim mjestom.“

Učesnice/i ne pokazuju negodovanje zbog ove situacije. Čak štaviše, čini se da se civilni sektor doživljava kao vrsta „doma“ za feministički aktivizam, prostor unutar kojeg mogu slobodno djelovati, ali i prostor u čijem kreiranju sami participiraju. Jedan polaznik to izražava na sljedeći način:

„Akademska znanje iz oblasti feminističke političke filozofije neophodno je za kreiranje delotvornog civilnog društva, koje u zemljama u regionu ima tek naznake postojanja.“

Za neke učesnice/ke Rodne studije predstavljaju katalizator aktivističkog angažmana, jednog opšteg povećanja interesa i participacije u pitanjima od javnog interesa. Jedna učesnica primjećuje:

„Postala sam mnogo aktivnija u civilnom sektoru svoje lokalne zajednice, a samim tim i u procesima donošenja odluka koje su od značaja za mjesto u kojem živim.“

Druga pak učesnica navodi da je taj aktivizam i prije bio prisutan, ali ju je Studij ojačao kao aktivistkinju i feministkinju:

„Uz formalno obrazovanje i poticaj od strane nastavničkog kadra da se upoznam s literaturom, autoricama i različitim nivoima mogućih doživljaja svijeta i "nas" u svijetu, studirajući Rodne studije ojačala sam kao aktivistkinja i feministkinja, moja vlastita borba za prava subordiniranih pojedinki i grupa dobila je okvir.“

Program Rodnih studija i uticaji na bosanskohercegovačko društvo

Obrazovanje se obično uzima kao najbolje sredstvo za željenu promjenu u društvu. Oko toga će se složiti većina akterki/a rodne jednakosti/ravnopravnosti. Uzima se dakle kao jedno od najmoćnijih sredstava postizanja rodne jednakosti na svim nivoima društva, ali i kao prioritetno polje provedbe politike rodne jednakosti. (Kašić 2005:37) Stoga ne čudi činjenica da igra značajnu ulogu u mnogim državnim i međunarodnim dokumentima koji se tiču rodne ravnopravnosti.

Kako ova dva komplementarna cilja međusobno funkcionišu? Kako učesnice/i vide doprinos Programa Rodne studije za društvo? Dva pravca su uočljiva u njihovim stavovima : a) doprinos rodnoj ravnopravnosti kroz diseminaciju znanja o rodu i *rodni mainstreaming*, i b) upotreba i kreacija novih obrazaca mišljenja u društvu. Uz to, nalazi ukazuju na program Rodnih studija kao vid unaprijeđenja bosanskohercegovačke akademije, ali i na nedovoljnu prepoznatost i vrednovanje Rodnih studija i svršenih studentica/ta od strane društva.

Put ka rodnoj ravnopravnosti/jednakopravnosti/ jednakosti

Sve učesnice/i navode izniman značaj Rodnih studija za društvo. U većini navoda cilj je rodna ravnopravnost⁷, a diseminacija znanja o rodu i *rodni mainstreaming* predstavljaju put ka tome. U ovom procesu Rodne studije su viđene kao nezaobilazno i nužno mjesto razvijanja potrebnog educiranog kadra za širenje znanja o rodu unutar šire društvene zajednice i kreiranje novih politika unutar raznih sektora društvenog življenja. Učesnice/i se u velikoj mjeri osjećaju akterima/kama ovoga procesa, te kad govore o doprinosu Rodnih studija za društvo one/i u stvari govore o svojim doprinosima. Nužnost širenja stečenih znanja i djelovanja izražavaju na sljedeće načine:

„Svako od nas studenata/ica, barem u svom bliskom okruženju, ima mogućnost da diže razinu svijesti o rodnoj problematici i da ukazuje na rodne nejednakosti u našem društvu. Po meni, većina građana/ki u našem društvu nije u potpunosti svjesna rodni nejednakosti i rodni razlika s obzirom na naš mentalitet i kulturu u kojoj je žena podređena a muškarac nadređeni i glava porodice. Djeca se od početka odgajaju u skladu sa ovim kulturno naslijeđenim "činjenicama". Studenti/ice rodni studija tako imaju mogućnost da šire znanje stečeno na programu Rodni studija i ukazuju na ova pitanja/probleme.“

„Magistri/ce rodni studija, bez obzira na to da li su ostali na istim radnim mestima ili odlaze na nova, posredno i neposredno šire znanje o neophodnosti institucionalne i privatne rodne ravnopravnosti.“

U skladu sa strateškim međunarodnim dokumentima na polju

7 U istraživačkom materijalu naizmjenično se koriste termini rodna jednakopravnost, rodna jednakost, te u najvećem broju slučajeva rodna ravnopravnost. Po *Vodiču prema politici rodne jednakosti* razlike postoje, gdje je rodna jednakost širi pojam koji polazi od sveobuhvatne kritike patrijarhalnih struktura koje imaju svoje implikacije u svim segmentima ljudskog življenja, dok je rodna ravnopravnost, pretpostavka i uslov rodne jednakosti. (Kašić at al., 2005:11-120) I dok opisano djelovanje učesnica/ka, kako unutar rada na *rodnom mainstreamingu*, tako i na upotrebi novih epistemologija, spada više u domen rodne jednakosti, čini se da njihova upotreba različitih termina ne prati prethodno opisanu razliku već se u većoj mjeri koristi istoznačno. Preovlađujuću upotrebu termina rodne ravnopravnosti možemo povezati sa dominantnim korištenjem ovog termina u bosanskohercegovačkom društvu i strateškim državnim dokumentima.

ostvarenja rodne jednakosti/ravnopravnosti *rodni mainstreaming* se pojavljuje kao strateški put prema ovom cilju. *Rodni mainstreaming*, ili kako ga kolegice iz Hrvatske zovu *rodno osvještana politika* (Kašić et al.,2005:13), predstavlja i sadržaj i strategiju, te se uzima kao relativno nova strategija jednakosti na međunarodnom nivou, „model sustavne reorganizacije i poboljšanja u provedbi rodne jednakosti i višestrukog integriranja rodne perspektive u politički sistem na svim njegovim razinama i planovima djelovanja“. (Kašić et al.,2005:13) Gender Akcioni Plan Bosne i Hercegovine (2006) uzima *rodni mainstreaming* kao glavnu strategiju na putu prema rodnoj ravnopravnosti. Učesnice/i se osjećaju glavnim akterkama/ima ovog procesa, te doprinos Rodnih studija ovom procesu vide na sljedeće načine:

„...jačati kapacitete i stvarati buduće generacije *gender* stručnjaka/stručnjakinja koji će u svojim oblastima i u okviru poslova kojima se bave dalje raditi na *gender mainstreamingu* u BiH.“

„ Najveća korist programa poput Rodnih studija po mom mišljenju je utjecaj koji može imati na promjene u načinu na koji sudjelujemo u društvenom životu, kroz rad osoba koje su završile Rodne studije u institucijama koje utječu na stvaranje i tijek implementacija različitih državnih politika.“

„S obzirom da sam na poziciji stručne savjetnice i dajem komentare i stručna mišljenja na nacрте propisa i strategija iz oblasti zdravstva, poljoprivrede, vodoprivrede, šumarstva, turizma i okoliša, kako obrađivačima, tako i parlamentarnim komisijama za *gender* pitanja, mogu na adekvatniji način integrirati *gender* komponentu i zastupati interese svih vulnerabilnih i isključenih grupa, a korist za državu je višestruka jer se upravo ovim pristupom osigurava bolja responzivnost na društvene potrebe i usklađenost svih ključnih propisa, politika i strategija sa međunarodnim standardima, kao i veća senzitivizacija društva za pitanja rodne ravnopravnosti.“

Učesnice/i se zaista osjećaju nositeljicama *rodnog mainstreaming-a* i rada na diseminaciji znanja. Bitnost djelovanja u cilju društvene promjene izražena je kroz nužnost udruživanja snaga svih aktera posvećenih ovom cilju. One/i se zalažu za stvaranje određene ekspertske zajednice, odnosno, kako jedna učesnica kaže, formiranje „svojevrsnog *gender expert poola*, odnosno određeno grupisanje i formalizovanje *gender* ekspertize, što bi okupilo i nas koji

smo završili/završavamo Rodne studije i one koji se ovim pitanjima već bave na drugi način.“ Svjesne su one/i da je broj educiranih ljudi još uvijek mali u odnosu na potrebe, te da je potreban kontinuirani rad na edukaciji. Jedna učesnica smatra da postojanje Rodnih studija nije dovoljno, i da bi rodno obrazovanje trebalo što prije uvesti i na druge nivoe obrazovanja, te da se izvrši obuka osoba koji rade u javnoj administraciji.

Kako *rodni mainstreaming* predstavlja opće mjesto u prethodnim navodima, postavlja se pitanje o kakvim rodnim politikama se radi. Čini se kao da su te rodne politike uniformne ili pak da su Rodne studije promotor neke određene rodne politike. Zašto je ovo važno? Unatoč kritikama velikog broja feministica prema *rodnom mainstreaming-u*, u svome članku o njemu Sylvia Walby (2005) podsjeća da taj, da ga tako nazovemo, planetarno prihvaćeni strateški put prema rodnoj ravnopravnosti/jednakosti, ustanovljen Pekinškom platformom za akciju (1995.g.), ima svoje temelje u feminističkoj teoriji. On zaista polazi od potrebe da bi za kvalitativnu društvenu promjenu bio potreban jedan sveobuhvatni pristup izmjene rodnih politika unutar svih sektora života. Jedna od prepreka koju Walby spominje u realizaciji pristupa jesu različita gledanja na koncept ili objekt *mainstreaming-a* koji može da se zasniva na feminizmu istosti, razlike ili transformacije. Feminizam se tako pokazuje u svojoj heterogenosti promocija rodnih politika. Kako predmetni istraživački materijal ne pruža odgovor na pitanje o kakvim rodnim politikama se radi ili šta praktično znači integracija „*gender komponente*“, bilo bi interesantno u nekom narednom istraživanju vidjeti za kakve vrste rodnih politika se učesnice/i zalažu i koliko se njihovi stavovi tu podudaraju i razilaze.

Potreba za rodnom ravnopravnošću često se u iskazima učesnica/ka stavlja u direktnu vezu sa unapređenjem društva. Unutar nekoliko navoda unapređenje društva dobiva svoju aktualizaciju u procesima demokratizacije društva i evropskim integracijama. Učesnice/i to izražavaju na sljedeće načine:

„Neupitna je korist koju društvo i država mogu imati od ovog programa. Našem društvu nedostaje kadar i dovoljan broj osoba koje su rodno osviještene i koje mogu svojim radom da doprinesu rodnoj ravnopravnosti.

Smatram da ima jako puno posla u BiH po pitanju rodne ravnopravnosti, a vrlo malo ljudskih kapaciteta, tako da je postojanje ovakvih studija neophodno za državu u razvoju kao što je BiH i koja želi da što uspješnije prođe kroz proces evropskih integracija.“

„(Rodne studije su) značajne su za proces približavanja BiH EU integracijama.“

„Ogromna je potencijalna korist za društvo, prije svega s obzirom da se radi o oblasti koja u BiH ranije nije bila zastupljena u studijskim programima ni na koji način a koja je izuzetno važna za demokratizaciju društva.“

Svaki od ovih procesa (EU integracije i demokratizacija) imaju svoju rodnu dimenziju i svoj rodno određen diskurs, ali i rodnu kondicionalnost u pogledu pristupa/ispunjenja uslova. Pojedine učesnice/i koriste ovaj diskurs u svojim narativima, te se čini da njime još više žele izraziti važnost, ali i nužnost cilja – rodne ravnopravnosti. S tim u vezi postavlja se pitanje da li je rodna ravnopravnost dovoljno prihvaćen cilj po sebi? Ne koriste li pojedine učesnice/i ovaj diskurs kako bi se preko njega posredno skrenula pažnja na važnost rodne ravnopravnosti?

Novi obrasci mišljenja i djelovanja

Jedna četvrtina učesnica/ka navodi da je korist društva od Rodnih studija u (novim) epistemologijama, (novim) obrascima mišljenja kojima su kroz proces studiranja ovladale/i. Ovi obrasci mišljenja dijelom se izražavaju u opoziciji prema dominantnim paradigmatama znanja zasnovanim na patrijarhalnim principima. Jedna učesnica to izražava na sljedeći način.

„Rodne studije globalno su doprinijele preispitivanju ustaljenih načina mišljenja, ponašanja i modifikaciji kulturnih obrazaca u čijoj su se osnovi nalazili patrijarhalni principi. S obzirom da u manjoj ili većoj mjeri ovakvi problemi postoje i u bosanskohercegovačkoj sredini mislim da je program Rodnih studija neophodan i dobar put za edukaciju stručnjaka/inja koji/e će pomoći da se pomenute poteškoće prevaziđu.“

I dok se prethodni iskaz može odnositi na skoro bilo koje društvo u svijetu, sljedeća dva predstavljaju kontekstualizaciju patrijarhalnosti u Bosni i Hercegovini, te su novi obrasci mišljenja stavljeni u opoziciju dominantnim:

„Postkonfliktno društvo, raščlanjeno na etnonacije, gdje se “drugačije” doživljava kao nešto loše, definitivno će profitirati kroz produkciju stručnjakinja koje će ponuditi potpuno novi obrazac, neophodan za uključivanje bh. društva u moderne tokove.“

„Magistri/ce argumentovano i akademski pacifikuju politički diskurs skrećući pažnju na njegovu fobičnost i militarizovanost.“

Iskazi su izraz razvijenog stepena kritičke svijesti prema bosanskohercegovačkoj društvenopolitičkoj zbilji gdje se upravo u (novim) epistemologijama vidi emancipatorni potencijal. Komplementarno nalazima studije „I am a Woman by my Name and Surname“ (Mlinarević et. al., 2010), gdje učesnice studije svojim ženskim iskustvima svijeta narušavaju etno-religijsku identitarnu paradigmu postkonfliktne BiH, predmetni iskazi to isto čine, ne na razini ličnog iskustva, već doprinosom ovih nadidentitarnih epistemologija promjeni društva. Sljedeći iskaz to vrlo dobro prikazuje:

„Jedna od koristi za društvo/državu je u tome što se studenti/ce koji prođu Rodne studije senzibiliju ne samo za rodna pitanja, već i za sve druge vrste nejednakosti i diskriminacije. Uče se kritičkom pogledu na svijet i izlaze iz uskih dogmatskih okvira, što na duži rok doprinosi stvaranju intelektualne elite, novog humanog i socijalnog kapitala za BiH. Stiču veoma različita i nova interdisciplinarna znanja, što proširuje vidike i fokus interesovanja za društvo i ljude u cjelini. Važno je i to da su studenti/ce Rodnih studija osobe koje su spremne i osposobljene na nove izazove i dalja istraživanja i učenje, što je za razvoj jedne zemlje od velikog značaja. Bez toga, nema napredovanja.“

Promoviranje tolerancije, uvažavanje razlika, solidarnost, te poticanje humanosti predstavljaju odlike ovih obrazaca mišljenja. Izraz su izmijenjenog načina promišljanja društvene zbilje, kritičkog potencijala prema svim segmentima ljudskog življenja, prepoznavanja intersekcije roda sa drugim vektorima struktura dominacije, i znanja kako ove (nove) epistemologije usmjeriti ka društvenoj promjeni.

Nove epistemologije nisu u suprotnosti sa radom na *rodnom mainstreamingu*. Čak štaviše, oni mogu biti komplementarni i to nalazimo u iskazima ispitanica/ka gdje kod pojedinih nalazimo oba pravca djelovanja. Oboje streme društvenoj promjeni i iza svakog stoji rodno obrazovanje. O kakvom kontekstu obrazovanja se dakle radi?

Unapređenje akademije

Uticaj na društvo izražen je i kao doprinos Rodnih studija akademiji i njenoj ulozi unutar društva. Prema navodima učesnica/ka doprinosi su mnogostruki i kreću od drugačijih načina podučavanja preko inovativnosti i obogaćenja palete studijskih programa na Univerzitetu do stvaranja društveno potrebnog znanja i novih epistemologija. Uz to, učesnice/i izražavaju i svoja dalja očekivanja od Univerziteta, te neka dodatna razmišljanja o tome šta znači imati rodne studije na univerzitetu i koje su vrijednosti po društvo.

Učesnice i učesnici su svjesni da se radi o relativno novom polju izučavanja unutar bosanskohercegovačke akademije. I zaista, dok su još sedamdesetih godina prošlog vijeka ženske i rodne studije ušle u akademsko okrilje na zapadnim univerzitetima, Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevo uspostavljene su akademske 2006/7. godine i još uvijek predstavljaju jedini formalni rodnoobrazovni program unutar cjelokupne bosanskohercegovačke akademije. Postojanje ovog programa učesnice/i direktno vezuju za primjenjivost znanja, demokratizaciju i pozitivne promjene u društvu:

„Ogromna je potencijalna korist za društvo, prije svega s obzirom da se radi o oblasti koja u BiH ranije nije bila zastupljena u studijskim programima ni na koji način a koja je izuzetno važna za demokratizaciju društva, ali i s obzirom da se radi o skupini studenata s različitim akademskim i radnim angažmanima, i koji mogu integrirati rodnu perspektivu u akademski diskurs unutar različitih obrazovnih institucija, ali isto tako i kroz radne angažmane u različitim društvenim sektorima doprinijeti rodnoj senzitivizaciji društva.“

Nadalje, Rodne studije za učesnice/ke doprinose raznolikosti ponude studijskih programa na Univerzitetu i raznolikosti uvida u predstave svijeta. Velika vrijednost daje se također drugačijim pristupima podučavanja i interdisciplinarnosti koje jedna polaznica smatra više motivirajućim u odnosu na pristupe tradicionalnih studijskih programa. Učesnice/i pokazuju i motivaciju za nastavak studiranja. Polazu nade za nastavak programa na magistarskom nivou i otvaranje doktoralnog programa na Univerzitetu u Sarajevu.

Rodne studije se također percipiraju kao mjesto slobodnog i kreativnog mišljenja. I upravo u mogućnosti da se takvi tokovi mišljenja formiraju i dobiju mjesto unutar ovog programa za jednu

učesnicu je dokaz da je sloboda i raznolikost mišljenja moguća i unutar šireg univerziteta i društva uopšte. Rodne studije tako postaju testno mjesto demokratizacije bosanskohercegovačkog društva. Jedna učesnica to izražava na sljedeći način:

„(Program) omogućava da se razvija drugi tok mišljenja, odvojen od neotradicionalnih struja koje dominiraju od devedesetih. Sama mogućnost da postoji ovakav program, koji promovira način organizacije društva mnogo drugačiji od onoga što promoviraju trenutne političke i religijske elite, barem u jednom malom kontekstu govori o mogućnosti kreiranja slobode i raznolikosti mišljenja, kako na Univerzitetu tako i u javnom životu u BiH.“

Doprinos produkciji primjenjivog znanja, raznolikosti mišljenja i izlasku iz strogo definisanih granica disciplinarnog znanja dio je procesa demokratizacije unutar akademije. Kako je rečeno u predhodnom poglavlju, Rodne studije se i otvaraju na Univerzitetu u Sarajevu kao dio tog procesa. Pa ipak, za razliku od rastućeg broja interdisciplinarnih programa kao produkta neoliberalnog obrazovanja orijentiranog prema tržištu, rodne/ženske studije, ne samo u teoriji već i unutar ovog istraživanja, u velikoj mjeri teže produkciji novih obrazaca znanja zasnovanih na drugačijim odnosima moći.

Društveno vrednovanje Rodnih studija

Mada je većina iskaza predmetnog istraživanja afirmativna prema doprinosima Rodnih studija za društvo, prisutan je i raskorak između onoga koliko se ti potencijali koriste i koliko učesnice/i smatraju da bi trebali da se koriste. Drugim riječima, dio učesnica/ka ukazuje na nedovoljnu prepoznatost ovih potencijala.

Referišući se na pitanje o (ne)iskorištenosti kapaciteta, jedna učesnica primjećuje:

„Korist koju država/društvo može imati od programa Rodnih studija je direktno proporcionalna, onome koliko država/društvo želi da angažira/prihvati ono što im studenti/ice Rodnih studija imaju za ponuditi. Međutim, ako nije eksplicitno naglašeno da se neka kompanija/radno mjesto bavi rodним pitanjima, obično su interes i polje djelovanja prilično mali.“

Ovaj iskaz ukazuje na „začarani krug“ rada na razvoju deficitarnih i

društveno potrebnih poslova. Iako je educiranost i znanje potrebno kako bismo mijenjali i senzitivizirali društvo, postavlja se pitanje kako ga senzitivizirati i mijenjati ako nam se ne da prilika za to? U prethodnim odjeljcima vidjeli smo da je civilni sektor izvoriste djelovanja za većinu učesnika/ca, ali da se djelovanje, mada na dobrovoljnoj bazi, može primijeniti i unutar redovnih poslova. Koliko će to okruženje biti poticajno za to i koliko će vrednovati ovaj rad, smatrati ga uopšte relevantnim, drugo je pitanje. Da li se trebamo zadovoljiti ovim stanjem stvari? Sigurno ne, pa ipak čini se da se društvo neće promijeniti ako ga sami ne promjenimo.

Druga polaznica dodaje da „o rodnim studijama ne znaju oni koji *a priori* ne žele znati“. Ako smo prihvatili rodnu ravnopravnost kao vrijednost i cilj, onda bi trebalo biti u interesu društva da postoji program koji nudi znanja potrebna za njeno ostvarenje. Iako u skladu sa onim što su strateške potrebe društva, otvara se pitanje stvarne podrške koju ovaj Program od društva ima, pa čak i pitanje njegove pune afirmacije unutar šire akademske zajednice. Sljedeći iskaz govori u prilog tome, te daje i neke konkretne prijedloge kako bi se ovo promjenilo:

„Korist ovog Programa je ogromna, iako još uvijek nedovoljno iskorištena. Pretpostavljam da je to bio slučaj u mnogim zemljama gdje je na djelu rodna nejednakost. Smatram da bi bilo od velikog značaja za društvo bolje i više iskoristiti Programom stvorene ljudske resurse. Kao prvi korak bilo bi jako dobro pokrenuti stručni časopis koji se bavi rodnim pitanjima u BiH.“

Kako primjećuje bell hooks, upravo je institucionalizacija ženskih studija pomogla da se proširi znanje o feminizmu. U tome, produkcija feminističke literature bila je jedna od najsnažnijih intervencija feminizma (hooks, 2004: 37-36). I dok je sedamdesetih godina (kad su se otvarale ženske i rodne studije) produkcija feminističke teorije bila prostor bogate saradnje feministica u zapadnom dijelu svijeta, te u određenoj mjeri i na području bivše Jugoslavije, feministička produkcija na području BiH danas vrlo je ograničena. Kao takva ona ne uspijeva bitnije uticati na širenje znanja o feminizmu. U tom smislu pokretanje feminističkog časopisa kojim bi se promovirala lokalna feministička znanja na lokalnim jezicima, ali učinila dostupnim i internacionalna feministička misao (u formi prevoda), postavlja se

kao imperativ za širenje feminizma unutar bosanskohercegovačkog društva i same akademije.

Rodne studije očito ne funkcionišu kao većina drugih akademskih programa gdje studenti/ce nakon studija odlaze u svijet kako bi primijenili stečena znanja i kompetencije i potvrdili/e se na tržištu rada. S obzirom na malu zajednicu obuhvaćenu ovim obrazovanjem, u kome se većina, bez obzira na entuzijazam i djelovanje, vrlo često osjeća usamljeno, Rodne studije se promatraju kao mjesto kontinuirane podrške, inspiracije, umreženosti, kreativnosti, potvrde i legitimacije svog djelovanja. Institucionalizacija rodni studija tako se postavlja kao bitna, jer kako kaže jedna učesnica, daje legitimnost njihovom radu, čini ga vidljivijim i omogućuje da rodna pitanja uđu u javni prostor. Zagovara se, naime, partnerski odnos između Programa i svršenih studenata/ica u cilju zajedničkog rada na društvenim promjenama, što jedna učesnica izražava na sljedeći način:

„Nije upitna korist ovakvog programa (ona se itekako već osjeti), već je upitno koliko društvo, uključujući i državne organe i akademsku zajednicu, eksploatira postojeće znanje odnosno koliko je u stanju prepoznati takvu korist? Po mom mišljenju, a između ostalog i radi već navedenih razloga, značaj Rodnih studija još uvijek nije dovoljno prepoznat. Mislim da nedostaje bolja uvezanost magistara/ica kao i samog Programa s ciljem stvaranja aktuelnijih, alternativnijih, originalnijih i izazovnijih projekata odnosno platforme koja bi koristila kao značajan resurs za primjenu i oblikovanje novih znanja, strategija i pristupa.“

Zaključak

Pohađanje Rodni studija za većinu učesnica/ka imalo je transformativni efekat na ličnom nivou. Ovaj spoznajni okret označili smo, riječima Korane Simonović (Simonović u Čakardić (ur.), 2010: 222) kao „mrežnu spoznaju“ – onu koja prodire u sve pore ljudskog življenja. Ovaj spoznajni okret proizveo je i „mrežnost djelovanja“ svršenih studenata/ica pokazujući u najboljem svjetlu fraktalnost dihotomije privatno-javno (Gal&Kligman, 2000:41). Nalazi ukazuju na mnogostruke pravce djelovanja gdje se upravo primjenjivost znanja visoko vrednuje među učesnicama/ima. Iako ova primjenjivost predstavlja značajnu karakteristiku neoliberalnih

reformi univerziteta i isporučenog znanja, riječ "primjenjivost" ovdje ima drugačiju konotaciju. Program ne nudi gotove korpuse znanja koje treba primijeniti u praksi, već teorijski koncepti zadobijaju status vlastitog iskustva (a ne pukih informacija) koje utemeljuje kritičku poziciju; dekonstruira dominantno polje "normalnosti" svakodnevnog življenja; ukazuje na potrebe promjena odnosa moći zasnovanih na rodu, rasi, klasi i potiče kreaciju emancipatornih koncepcija znanja i politike. "Primjenjivost" je stoga više izraz nesklada između izmijenjene/og sebe i svijeta, odnosno potrebe da se, uz dostupne alate, intervenišu u društvo kako bi se ostvarila rodna jednakost. Put prema rodnoj jednakosti u iskazima učesnica/ka je dvostruk: kroz rodni mainstreaming i kroz promociju novih obrazaca mišljenja, koji međusobno nisu nužno u suprotnosti. I mada bi načelno potreba za ovim stručnim kadrom trebala biti velika, nalazi ukazuju da je prepoznatost ovog educiranog kadra, kao i samih Rodnih studija unutar bosanskohercegovačkog društva, pa i akademije same, još uvijek mala. Intervencije svršenih studenata/ica su mnogostruke: od vladinih institucija svih nivoa, javnih ustanova, privatnog sektora do nevladinih organizacija. Pa ipak, u većini slučajeva, izraz su vlastitog izbora (izmijenjene/og sebe), a ne opisa posla. Stoga ne čudi da je upravo civilni sektor onaj koji učesnice/i možda najviše osjećaju prostorom iz kojeg djeluju, te da u akademiji (Rodnim studijama) traže podršku, inspiraciju i partnerstvo.

RODNE STUDIJE KROZ „PATCHWORK“ NASTAVNIČKOG RAZMIŠLJANJA

Jedna od bitnih karakteristika magistarskog programa Rodne studije Univerziteta u Sarajevu jeste činjenica da je nastao u gotovo praznom institucionalnom akademskom prostoru: bez prethodne osnove koju čine dodiplomske studije u ovoj oblasti, u akademskom okruženju koje ne poznaje ili ne priznaje važnost rodne problematike i rijetke nastavnice koje na matičnim fakultetima orođuju svoje discipline. Od samih početaka, Rodne studije su orjentirane na inkluziju, na izgradnju i jačanje akademskog i stručnog jezgra u oblasti roda, na širenje akademske mreže unutar Bosne i Hercegovine i unapređenje međunarodne, prvenstveno regionalne saradnje u ovoj oblasti.

Inkluzivna politika znači da je na Rodnim studijama otvorena mogućnost anagažiranja profiliranih eksperata/ica iz oblasti roda u pojedinim naučnim oblastima, ali i onima koji su eksperti/ce u naučnim oblastima bez prethodnog profesionalnog fokusa na pitanja roda unutar svoje naučne oblasti. Kao i u slučaju uvođenja novih predmeta, kurseva ili modula u postojeće fakultetske *curriculume* unutar etabliranih disciplina, tako je i u ovom slučaju izrada *curriculuma* za predmete na Rodnim studijama podrazumijevala istraživački rad za pripremu tema koje ulaze u sadržaj predmeta, način obrade novih sadržaja, čitanje literature, širenje znanja iz te naučne oblasti, odabir metodologije rada, formiranje kriterija za provjeru znanja. Predavači/ce koji/e su pristali/e da se angažiraju na novom, do tada neafirmiranom akademskom programu, dali/e su pristanak na vlastiti razvoj u određenom pravcu, na istraživački rad u toj oblasti, na dodatne zahtjeve koje Program postavlja pred akademsko osoblje, na izazove koje rad sa studentima/cama podrazumijeva, preuzimajući rizik nerazumijevanja na matičnim fakultetima ili na Univerzitetu.

Poznato je da ne uče samo studenti/ce od predavača/ica, nego proces učenja ide i u drugom smjeru, od studenata/ica ka predavačima/cama. Međusobna interakcija i dijalog stvaraju pretpostavke za dvosmjernu razmjenu znanja. Dijalog i komunikacija su otvoreni prostor za iskušavanje vlastitih stavova i polazišta, za

kritičku analizu postojećih paradigmi. Kritički dijalog donosi dobrobit i nova saznanja svim njegovim učesnicima/ama. Na taj način otvaraju se nove perspektive za primjenu znanja u akademskom radu i utjecaj na postojeće akademske *curriculume* koji uglavnom ignoriraju rodnu problematiku. Inkluzivna strategija predstavlja način jačeg integriranja rodni studija u postojeću, etabliranu akademsku zajednicu. Smanjuje se mogućnost percepcije Rodnih studija kao izoliranog, malo poznatog otoka znanja za koji postoji egzotičan akademski interes.

Na programu Rodnih studija angažirani/e su predavači/ce iz oblasti društvenih i humanističkih nauka, i to prava, ekonomije, političkih nauka, sociologije, filozofije, psihoanalize, lingvistike, teorije književnosti i kulturalnih studija. Interdisciplinarni karakter studija omogućava tematsko prožimanje različitih naučnih oblasti unutar postavljenog okvira i jačanje akademskog povezivanja, komunikacije i saradnje unutar akademske zajednice. U realiziranju programa su pored nastavnika/ca i saradnika/ca s Univerziteta u Sarajevu, učestvovali/e nastavnici/e i saradnici/e s Univerziteta u Tuzli, Mostaru i Banja Luci. U situaciji krajnje fragmentiranog akademskog prostora i slabih veza unutar članova/ica akademske zajednice Bosne i Hercegovine, ovo povezivanje dobiva na značaju. Politika programa Rodne studije predstavlja afirmiranje demokratskih vrijednosti, posebno multikulturnog i interkulturnog pristupa u obrazovanju.

Međunarodna akademska saradnja, a unutar nje regionalna saradnja, dio je politike Rodnih studija. U prvoj generaciji Rodnih studija učestvovao je daleko veći broj međunarodnih profesora/ica i eksperata/ica iz oblasti rodni studija (s univerziteta u Beču, Upsali, Štokholmu, Londonu, Budimpešti, članice Komiteta za ravnopravnost žena UN), u odnosu na njihov broj u sljedeće dvije generacije. Tri su razloga odredila promjenu naše strategije. Kao prvo, studentske evaluacije u kojim je dominirala želja da nositelji/ce predmeta imaju više časova (više od jedne trećine časova su realizirali/e nositelji/ce predmeta a ostale dvije trećine gostujući/e profesori/ce) i veću prisutnost na predmetu u odnosu na gostujuće predavače/ice. Bez obzira na pozitivne pojedinačne evaluacije predavača/ica (budući da

se radilo o afirmiranim ekspertima/cama iz oblasti roda), studenti/ce su preferirali/e koncept predavanja u kojem nositelji/ce predmeta realiziraju većinu, ako ne i sva predavanja. Izneseni studentski stavovi pokazuju uvjerenje da se na taj način obezbjeđuje bolja međusobna komunikacija i postiže pozitivan utjecaj na razumijevanje nastavne materije, da je time olakšano praćenje studentskog rada i osigurana koherentnost u izlaganju tema i samog sadržaja predmeta. Drugi razlog je finansijske prirode. Naime, troškovi gostovanja su uzimali značajna projektna sredstva, a donator je tražio racionalizaciju i ukupno smanjenje troškova programa. Za svaku generaciju studenata/ica Rodnih studija smanjivala su se ukupna projektna sredstva. Donator je tražio strategiju održivog razvoja i učešće države (Kantona Sarajevo) u finansiranju studija. Treći razlog, ne manje važan od prethodnih, je jačanje domaćih akademskih kapaciteta.

Zadržana je regionalna saradnja iz više razloga. A to su: bliskost pitanja i problema vezanih za rodnu problematiku, dio zajedničke historije i prošlosti koji predstavljaju okvir za izučavanje roda i specifičnih rodnih pitanja, jezička i kulturna povezanost, pitanja od zajedničkog interesa, kao što je afirmiranje jedne, na ovim prostorima nove, interdisciplinarnе oblasti, mogućnosti za regionalnu akademsku razmjenu, istraživačku saradnju i stvaranje regionalne mreže. Uspostavljena je saradnja s univerzitetima u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu i Skoplju. Rodne studije jesu globalna tema, ali unutar njih postoje i specifična rodna pitanja koja imaju snažnu regionalnu dimenziju – kulturološke i pravno ekonomske studije Balkana, tranzicija, rat i nasilje, postkonfliktna i postkomunistička društva, evropske integracije, izgradnja nacionalnih mehanizama za ravnopravnost i njihova efikasnost, održivi razvoj, reforme obrazovanja. Ovdje su istaknute samo neke od tema koje ulaze u sadržaj *curriculum*a Rodnih studija i koje su bile predmet akademskih istraživanja.

Od nastavnika/ca i saradnika/ca koji su bili angažirani u minimalno dvije od ukupno tri generacije studija željele smo dobiti odgovor na pitanja o značaju otvaranja Rodnih studija, utjecaju koji je učešće u realizaciji programa imalo na njihov profesionalni razvoj, vlastitim iskustvima koja su stekli/e u radu sa studentima/cama Rodnih

studija, utjecaju ovog angažmana na redovni posao koji obavljaju, te razmišljanja o budućnosti Rodnih studija u sljedećih pet godina. Na kraju je ostavljena mogućnost za komentare i mišljenja nastavnika/ca i saradnika/ca koja nisu mogli/e izraziti na osnovu postavljenih pitanja, a smatraju ih relevantnim za program.

Nastavnici/e i saradnici/e koji su odgovorili/e na dostavljena pitanja su:

1. prof. dr. Ugo Vlajsavljević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
2. prof. dr. Biljana Kašić, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zadru
3. prof. dr. Danijela Majstorović, Filološki fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
4. prof. dr. Daša Duhaček, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
5. prof. dr. Nerzuk Ćurak, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
6. prof.dr. Asim Mujkić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
7. prof. dr. Jasminka Gradašćević-Sijerčić, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu
8. prof. dr. Suzana Bubić, Pravni fakultet, Univerzitet u Mostaru
9. prof. dr. Jasmina Osmanković, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
10. prof. dr. Svetlana Slapšak, ISH Ljubljana
11. doc. dr. Damir Arsenijević, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
12. doc. dr. Milena Karapetrović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
13. dr. Zilka Šiljak, kordinatorica Religijskih studija, CIPS, Univerzitet u Sarajevu
14. mr. Midhat Izmirlija, viši asistent, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu
15. mr. Amina Nikolajev, viša asistentica, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
16. mr. Amila Ždralović, viša asistentica, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu

17. mr. Ajla Demiragić, viša asistentica, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
18. mr. Nebojša Jovanović, doktorski kandidat CEU
19. mr. Svetlana Đurković, Q udruženje
20. mr. Džamna Duman, viša asistentica, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu
21. Saša Madacki, direktor, Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu
22. mr. Lejla Somun-Krupalija, Centar za ljudska prava, Univerzitet u Sarajevu

Značaj otvaranja Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu

Odgovori na pitanja su pokazali da je otvaranje programa Rodnih studija ocijenjeno kao značajan, a u nekim odgovorima i kao prvorazredni događaj na Univerzitetu u Sarajevu. Program se vidi kao jedan od načina za studijsko približavanje evropskim i svjetskim univerzitetima, koji unutar svog obrazovnog programa nude rodne studije kao odgovor na savremene društvene potrebe. Istaknuto je da značaj Programu daje i afirmiranje novog, naučnog, interdisciplinarnog pristupa oblasti koja je dugo bila akademski potcijenjena ili marginalizirana u postojećim univerzitetskim programskim sadržajima. Kao posebna vrijednost Programa je istaknuta njegova regionalna dimenzija. U odgovorima je procijenjeno da je Program ponudio stvaranje novih znanja, a pozitivno je ocijenjeno i povezivanja programa, eksperata/ica i studenata/ica. Način koncipiranja samog studija i ponuđeni Program viđeni su kao doprinos razvoju kritičkog diskursa u društvenim i humanističkim naukama.

- **Uvođenje novog naučnog polja koje je odavno prisutno na evropskim i svjetskim univerzitetima.**

„Najprije, za akademsku zajednicu: otvoreno je novo polje znanstvenih studija, koje je već odavno etablirano u razvijenijim akademskim sredinama.“ (U. V.)

„Svaki ozbiljan, savremeni univerzitetski program treba da ima i program Rodnih studija, pa prema tome i Univerzitet u Sarajevu svakako treba da ima Rodne studije.“ (D. D.)

„Ovo je za mene povijesno vrlo značajan događaj, jer po prvi put imamo priliku da se bavimo rodnom i rodnim teorijama u okviru akademije. Ovo nam se možda sada ne čini kao veliki iskorak, ali vjerujem da ćemo nakon nekoliko decenija o ovome sigurno pisati kao o vrlo značajnom pomaku u sistemu visokog obrazovanja u BiH, uzimajući u obzir post-socijalistički kontekst i duboko podijeljeno etno-nacionalno postratno društvo u kojem je došlo do re-tradicionalizacije rodnih uloga i potiskivanja žena na margine društvenih zbivanja, nakon što su već ostvarile određena prava. Rodne studije na Univerzitetu više nisu samo forma alternativnog obrazovanja, koje je također važno i ima svoju ulogu, već Program ravnopravan s ostalim programima, koji treba da obrazuje nove generacije studenata/ica za rodno osjetljive politike djelovanja i feminističku kritiku patrijarhalnog i klerikalnog ustroja naših društava na Balkanu.“ (Z. Š.)

- **Uvođenje nove paradigme znanja**

„Natakav, neposredan načinomogućeno je bardjelomičnoosvješćivanje, preispitivanje, pa na koncu i dekonstruiranje različitih znanstvenih disciplina, budući da je Program okupljao kako predavačice/e tako i studente/ice koje/i dolaze iz različitih naučnih oblasti. Naime, upravo te „matične“ oblasti ne samo da su dugo vremena ignorirale rodne probleme, nego su i sudjelovale u kreiranju rodnih stereotipa. Rodne studije su već iznjedrile generacije mladih istraživačica/a koje/i će ova teorijska polazišta unutar svojih „matičnih“ disciplina preispitati.“ (A. Ž.)

„Rodne studije u svojoj koncepciji predstavljaju prvi sistemski prostor kritičke misli i proizvodnje znanja o raznorodnim režimima nejednakosti. Studije su otvorile prostor za aktivistice, kritičarke i teoretičarke, za one koji će se pitanjima rodnih režima baviti od birokratskih institucija na nivou javnih politika do teorijsko-kritičkog angažmana kroz kulturalne intervencije. Kao prvi prostor za sistemsko promišljanje *gay* i lezbijskih i *queer* glasova, u okviru ostalih modula

koji propituju rodne režime, meni lično su Rodne studije dale priliku da sa koleginicama i kolegama istražujem i promišljam politiku emancipacije kroz vizuru seksualnih manjina." (D. A.)

„Značaj ovih studija se izvodi iz nekoliko osnova: ekonomija temeljena na znanju, značaj i uloga *gendera* u ekonomiji, ljudskom kapitalu, obrazovanju, zdravlju, radnoj snazi, socijalnom, humanom, institucionalnom kapitalu, značaj žena od lokalnog ekonomskog razvoja do globalnog, mjesto i uloga žena u borbi protiv siromaštva, u postizanju MDG milenijumskih razvojnih ciljeva." (J. O.)

„Uvođenjem ovog studijskog programa u obrazovnu djelatnost Univerziteta otvoren je prostor za usvajanje teorijskih i praktičnih znanja o rodnoj paradigmi u društvenom, političkom i naučnom domenu, te u domenu socijalnih odnosa, s ciljem podizanja i osposobljavanja specijalizovanog naučnog i stručnog osoblja, njegovog pripremanja za naučnu, obrazovnu djelatnost, te djelatnost u različitim stručnim, administrativnim i političkim institucijama. Značaj je sadržan u ciljevima i ishodima učenja koji se ukratko vežu za:

- sticanje znanja o rodu kako bi se ono efikasno iskoristilo u različitim aspektima primjene u praksi;
- kritičko promišljanje naučnih disciplina i afirmisanje interdisciplinarnog pristupa;
- primjenu teorija roda u raznim naučnim disciplinama, područjima kulture i društva;
- osposobljavanje studenata i studentkinja za uspješniji timski i samostalan rad u ovoj oblasti;
- formiranje znanja i vještina za proučavanje i istraživanje rodnih tema." (J. G. S.)

„Najveći značaj Rodnih studija za Univerzitet u Sarajevu i cijelu akademsku zajednicu, kao i za nevladin sektor i institucije vlasti s mandatom za zaštitu prava žena i stvaranje jednakih rodni mogućnosti, bio je taj što je Bosna i Hercegovina napokon dobila jedan akademski okvir za procese stvaranja i prenošenja znanja o rodni pitanjima. Do tada je to spadalo u domen nekad kvalitetnih, ali ipak

neakademske istraživanja nevladinog sektora i konsultantskih firmi, dok su Rodne studije ostvarile prostor za akademski dijalog i analize o bosanskohercegovačkim rodnim pitanjima." (L. S. K.)

„Od iznimne važnosti, ne samo zbog otvaranja novog studijskog polja na Univerzitetu i angažiranju (i mapiranju) eksperata/ica, nego i nužne senzibilizacije svekolikog akademskog osoblja na vrlo patrijarhalnom univerzitetu kojim dominira tradicionalna matrica muškog dominantnog principa nad podređenim ženskim. Također, kreiranjem ovog studija otvara se mogućnost istraživanja o produkciji znanstvenih i stručnih radova iz oblasti koje se direktno tiču rodne problematike, ili graniče s njom." (S. M.)

„Ovaj studij omogućava edukaciju studenata/ica za prepoznavanje rodnih predrasuda i borbu protiv njih, za izučavanje roda, za provođenje i promovisanje rodnog istraživanja." (S. B.)

„Značaj Rodnih studija se pokazuje i u tome što otvaraju prostor za kritičko promišljanje o konceptima roda, rodnih uloga, te socio-kulturnih, političkih i ekomonskih faktora koji determiniraju položaj žena i muškaraca u javnoj i privatnoj sferi života. Kroz ovaj program omogućavamo studentima/cama da propituju značenja zadatih i nametnutih rodnih i spolnih normi, ali i da nauče na koji način ideje roda i seksualnosti oblikuju različite identitete, te kako druge identitarne pripadnosti, kao što su rasa, klasa, etnicitet, utječu na formiranje ovih identiteta." (Z. Š.)

„Nužnost istraživanja i aktuelizacija pitanja roda je od nesumnjivog značaja budući da se po prvi put ovim pitanjem počinjemo sistemski baviti na Univerzitetu. To je doprinos razumijevanja roda i rodne problematike i otklanjanju njegovog stereotipnog poimanja." (Dž. D.)

● **Interdisciplinarnost kao način povezivanja znanja iz oblasti društvenih i humanističkih nauka**

„Uvođenje sadržaja programa rodnih studija kao interdisciplinarnog područja, koji su već odavno sastavni dio univerzitetskih kurikuluma u svijetu, otvorilo je prostor za interdisciplinarni pristup u proučavanju rodne tematike." (A. Ž.)

„Kao osnovnu vrijednost rodni studija općenito izdvajam njihovu naglašenu interdisciplinarnost i povezivanje različitih društvenih i humanističkih znanosti kroz različite teorije roda, stoga sam uvjeren da je pokretanje postdiplomskih rodni studija pridonijelo jačanju interdisciplinarnog istraživačkog profila Univerziteta.“ (A. D.)

„Otvaranje i rad Rodni studija na Univerzitetu u Sarajevu najznačajniji su, po mom sudu, iz dva razloga: (1) zbog njihovog doprinosa diverzifikaciji akademske scene posredstvom interdisciplinarnosti koja je imanentna rodni studijama; (2) zbog uvođenja onih disciplina i oblasti znanja koje ne postoje na ostalim dijelovima univerziteta.“ (N. J.)

„Uvodeći nove uvide i kontekstualizacije koji su do tada bili neprimjereni okoštanim diskursima unutar Univerziteta, rodne studije su oblikovale intelektualna oruđa za dodatnu dimenziju kritičkog reflektiranja stvarnosti, napravile mostove između do tada 'skolastički' odvojenih disciplina: filozofija, pravo, političke nauke, sociologija, književnost, lingvistika, psihologija.“ (A. M.)

- **Ostvarivanje saradnje sa drugim sličnim programima na regionalnom i evropskom nivou**

„U trenutku kada se (Studij) otvarao, bio je to kulturni teorijski i feministički događaj ne samo u Sarajevu već na cijelom našem prostoru, kako zbog nosive teorijske obrazovne „agende“ zahvaljujući teorijskoj energiji inicijatorica ovog Studija, tako i zbog politike inkluzivnosti (to se dakako odnosi na profesore/ice s prostora bivše Jugoslavije, kao i na studente/ice koji/e su mogli/e putem stipendija dobiti zavidno rodnostudijsko obrazovanje). Drugim riječima, teorijska perspektiva i šira regionalna perspektiva kreirale su fundus otvorenog, zanimljivog, kolaborativnog, interdisciplinarnog, umreženog magistarskog programa. Iako se možda nije posve vidjela podrška šire feminističke zajednice, ona je postojala (dakako - i mjesto gdje se to počelo odvijati, nije moguće predvidjeti pri uvidu/sjećanju na početak, kao ni ulogu koju je tada imala njegova strastvena i inovativna inicijatorica - prof. dr. Nirman Moranjak -

Bamburać.) Sve smo projicirale naše imaginacije i želje u ovaj studij.“
(B. K.)

„I posljednji, ali ništa manje važan značaj se očitovao u omogućavanju umrežavanja akademske zajednice okupljene oko Rodnih studija Univerziteta u Sarajevu sa sličnim studijama u inostranstvu. Time su se, pored učešća BiH u međunevladinim i međuinstitucionalnim međudržavnim mrežama, otvorila vrata i bosanskohercegovačke akademske zajednice u međunarodne mreže rodnih studija.“
(L. S. K.)

„Već sama činjenica da je riječ o prvom master programu iz oblasti rodnih studija u BiH ukazuje na njegovoj važnost, a potvrdu daje i treća generacija studenata/kinja. Kao i kod ostalih interdisciplinarnih programa na CIPS-u, data je mogućnost da studenti/kinje iz BiH iskorače iz okvira klasično usmjerenih osnovnih studija, razmjene iskustva sa kolegama/inicama unutar BiH, iz regiona, i inostranstva. Angažovanje predavača/ica iz regiona i inostranstva omogućilo je dodatni uvid u stanje na drugim univerzitetima u okruženju kada je u pitanju uvođenje tema i kurseva iz okvira rodne teorije, te ojačalo saradnju među teoretičarima/kama koji se bave problemima roda.“
(M. K.)

„Regionalno povezivanje, akademska emancipacija, mogućnost specifičnog studija i istraživanja roda na Balkanu.“ (S. S.)

- **Otvaranje prostora za saradnju vladinih, nevladinih organizacija i Univerziteta**

„Treći značaj je postignut u veoma bliskoj saradnji institucija vlasti i nevladinog sektora s akademskom zajednicom okupljenom oko Rodnih studija Univerziteta u Sarajevu u iznalaženju odgovora i rješenja za rodna pitanja u bosanskohercegovačkom kontekstu.“
(L. S. K.)

- **Doprinos reformi visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini i razvoju Univerziteta u Sarajevu**

„Dosadašnji rezultati znanstveno-istraživačkih projekata i postignuća

polaznika i polaznica ovog studija mogu se direktno implementirati u strategiju razvoja Univerziteta u Sarajevu, što također prepoznajem kao značajan doprinos općem razvoju Univerziteta." (A. D.)

„Smatram da je otvaranje Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu predstavljalo veoma bitan i nužan faktor reforme visokoškolskog obrazovnog sistema." (A. Ž.)

„Akademske značaj otvaranja Rodnih studija kao postdiplomskog studija unutar Centra za interdisciplinarnu studiju Univerziteta u Sarajevu od pionirske je važnosti za našu akademsku zajednicu. Osvajanje novih teorijskih područja, a naročito onih koja su, pod pritiskom dominantnih anahronih diskursa u razumijevanju svijeta, bila gurnuta na marginu istraživačkog interesa, poduhvat je vrijedan poštovanja. Afirmacija Rodnih studija, čiji se nastavni plan i program nije zatvorio u samodovoljan svijet, već se otvorio prema različitim načinima spoznaje, nadaje se kao ozbiljan akademski i menadžerski izazov u novom dobu, da ne bi došlo do stagnacije i neutralizacije studija koji je postao prepoznatljivi znanstveni brend sarajevskog Univerziteta." (N. Č.)

„Značaj otvaranja Rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu je ogroman ne samo zbog nivoa obrazovanja (metodologije, programskih tema) koje program nudi, već i zbog potencijala koji ima *vis-a-vis* akademskog razvoja univerziteta, različitih programa, različitih pristupa, pogotovo zbog nezavidne društvene situacija u kojoj se nalazi BiH i cijeli region." (S. Đ.)

„Otvaranje rodni studija na UNSA je po mom sudu jedan od najznačajnijih iskoraka na edukativnom i znanstvenom planu koje je UNSA napravio tokom svog cjelokupnog postojanja. U regionalnim dimenzijama postao je na taj način lider obrazovanja u oblasti *gendera*, a na unutrašnjem planu svojom interdisciplinarnošću potkopao je konzervativne tendencije ukopavanja etabliranih disciplina u samodovoljnost." (A. M.)

- **Obrazovanje eksperata/ica koji/e posjeduju znanja i vještine potrebne za preispitivanje koncepta rodne ravnopravnosti i doprinos razvoju kritičke misli na ovim prostorima koji ima pozitivni utjecaj na bosanskohercegovačko društvo**

„Istovremeno, (otvaranje Programa) je dalo mogućnost da se stvori grupa mladih ljudi koja će na bazi stečenih teoretskih znanja imati kritički osvrt prema pitanju rodne (ne)ravnopravnosti u BiH.“ (M. K.)

„Interdisciplinarnost ovog studija, rijetka kod nas, daje novi kvalitet procesu obrazovanja i doprinosi stvaranju generacije stručnjaka u oblasti rodnih studija, osposobljenih za preduzimanje različitih aktivnosti usmjerenih na promovisanje i osiguravanje rodne ravnopravnosti u naučnim ustanovama, vladinim i nevladinim organizacijama, medijima, državnim organima i drugim ustanovama u kojima rade.“ (S. B.)

„Pokretanje ovog studijskog programa ima poseban značaj u svijetu izvan akademije: kompetencije koje dobivaju magistri osposobljavaju ih da na naročito pozitivan način djeluju u svojim društvenim sredinama i u javnom prostoru. Možda nijedna druga studijska orijentacija na tako izrazit i egzemplaran način ne povezuje naučno usavršavanje i pozitivan, politički utjecaj na društvo. Naime, s rodним studijima se u bosanskohercegovačku akademsku zajednicu i društvo u cjelini ne uvode samo nova znanja koja imaju legitimitet čitavog grozda naučnih disciplina nego i nove društvene vrijednosti, nove prakse i umijeća društvene komunikacije, podiže se društvena svijest o slobodi i pravednosti, otvaraju novi horizonti poželjne preobrazbe društva itd.“ (U. V.)

„Sljedeći bitan uticaj (Program) je imao na podizanje svijesti akademske zajednice kao i potencijalnih studentica i studenata o rodnoj problematici, koji su do tada, s izuzetkom napora rijetkih predstavnica i predstavnika akademske zajednice, bili isključeni iz diskursa koji su dolazili sa akademske scene.“ (L. S. K.)

„(Program) je značajan i zbog širenja prostora kako na akademskom nivou, tako i na drugim nivoima društvene svijesti.“ (S. Đ.)

„Koliko god nam se utjecaj Rodnih studija sada čino neznatan, po meni visoko obrazovanje više neće biti isto, jer smo posadili sjeme sa nekoliko generacija studenata/ica koje će u narednim decenijama praviti promjene u okruženjima u kojima rade i djeluju.“ (Z. Š.)

Utjecaj angažmana na Rodnim studijama na lični profesionalni razvoj

Odgovori na pitanje o utjecaju angažmana na Rodnim studijama na profesionalni razvoj predavača/ica ukazuju da je procjena utjecaja povezana sa prethodnim akademskim iskustvom i disciplinarnim *backgroundom*, te sa pozicijom koju su predavači/ce imali/e unutar programa. Ukazano je na vrijednost proširivanja znanja u oblasti rodnih studija, na nova iskustva stečena u komunikaciji i interakciji sa učesnicima/cama na Programu i na otvaranje novih polja akademskih interesa. Ograničenja su vezana za poziciju gostujućih predavača/ica koji/e nisu imali/e mogućnost da razvijaju vlastiti program ili da kreiraju predmete u skladu sa svojim profesionalnim usmjerenjem.

- **Utjecaj vezan za izazove u kreiranju akademskog *curriculum*a na Rodnim studijama, za upoznavanje i čitanje literature iz ove oblasti, te dublje izučavanje određenih tema u sklopu priprema za nastavne aktivnosti.**

„Doista veliki! Budući da sam od samog početka pokretanja ovih studija bio angažiran na predmetu Politika i rod, iza mene danas stoje godine rada sa studenticama i studentima, te godine izučavanja stručne literature i rasprave sa kolegicama i kolegama koji se bave pitanjima vezanim za rodne studije. Bez dragocjenih prilika i motivirajućih susreta koje mi je pružila moja participacija u ovom studijskom programu, moja profesionalna upućenost na političku filozofiju, koja me je i dovela na ovaj studij, bila bi daleko oskudnija. Pripremanje za nastavu me je motiviralo na samousavršavanje, na stalno praćenje novije literature i ponovno izučavanje klasičnih

tekstova. Osnažilo me je i u mome odavno stečenom uvjerenju u neophodnost interdisciplinarnog pristupa u bavljenju najvažnijim društvenim i političkim pitanjima. Ponovo sam počeo izučavati lingvistiku, etnologiju, pravnu znanost, psihoanalizu i epistemologiju.“ (U. V.)

„Angažman je predstavljao dodatni izazov s obzirom da je zahtijevao interdisciplinarniji pristup određenim, specifičnim temama u cilju što potpunijeg izučavanja date problematike. Fleksibilnost koncipiranja nastavnog plana i programa pokazala se kao pozitivna jer mi je omogućila da sadržajnije odgovorim na opća očekivanja, ali i na individualne potrebe studenata/ica. U tom kontekstu i moj profesionalni razvoj dobio je dodatnu dimenziju. „ (A. N.)

„Veliki (uticaj), budući da mi je omogućio da se profesionalno usavršavam u okviru feminističke književne teorije koja se na mojoj matičnoj instituciji izučava isključivo u okviru pojedinih nastavnih jedinica iz jednog predmeta.“ (A. D.)

„Angažman me je potaknuo da priprelim i razvijem modul Rod i mediji, koji je primjeren drugom ciklusu, te je na taj način uticaj bio veoma značajan a imala sam priliku raditi sa postdiplomkama/postdiplomcima iz čitave BH.“ (D. M.)

„Ova tema je sastavni dio izučavanja ekonomije razvoja, lokalnog i regionalnog ekonomskog razvoja, pa me jako veselio rad na ovom interdisciplinarnom master programu.“ (J. O.)

„Angažman na Rodnim studijama mi je omogućio dalje profesionalno usavršavanje u naučnoj oblasti koja je predmet mog istraživanja i profesionalnog usmjerenja.“ (M. I.)

„Moj angažman na Rodnim studijama, a koji je omogućila i ohrabrila Nirman Moranjak-Bamburać, mi je u početku bio od velike pomoći, jer sam na samom početku bio angažovan na modulu Rod, kultura i ideologija, te sam kroz rad na ovom modulu uspio da se bavim kritikom ideologije kroz kulturalne prakse. U odnosu na moj kasniji predavački angažman, Rodne studije su uspostavile režim moći

politike identiteta kao svoj dominantni modus operandi. Pod ovim mislim da su me kao *gay* muškarca, Rodne studije ograničile da predajem samo *queer* teoriju – prisutnu kao dekoracija u silabusu – i ništa drugo, što smatram da je kontraproduktivno i to je upravo ono protiv čega se kao *gay* muškarac i univerzitetski profesor borim. Dakle, Rodne studije su mi pomogle da uvidim da je politika samodopadnosti ono o čemu moramo biti oprezni svi mi koji se bavimo pitanjima rodnih razlika. (...) Kao, na moju veliku žalost, jednoj osobi koja predaje *gay&lesbian studies* i *queer* teoriju na visokoškolskim institucijama u BiH, Rodne studije su mi dale prostor da proširim svoje djelovanje, ali opet nedovoljno.“ (D. A.)

„U okviru priprema za izvođenje nastave na Rodnim studijama, kasnije i za mentorstva i učešća u komisijama za odbranu magistarskih teza, bio sam 'prisiljen' upoznati se s nizom autorica i autora čiji su uvidi uvjerljivo dekonstruirali i deesencijalizirali društvo i odnose moći koji u njemu dominiraju, što me je, imajući u vidu da sam u profesionalnom smislu 'sljedbenik' neopragmatizma Richarda Rortyja i te škole, dodatno osposobilo i otvorilo senzibilitete ne samo za teorijske rekontekstualizacije nego i praktično, za detekciju suptilnih praksi tlačenja i diskriminiranja ne samo u sferi roda već i etnosa i klase.“ (A. M.)

„Iskustvo i znanje koje je stečeno višestruko je uticalo na moj profesionalni razvoj, jer na drugačiji način pristupam pitanjima koja se tiču porodičnopravne tematike. Smatram da je upuštanje u istraživanje pitanja roda mom akademskom razvoju dalo jednu širinu, što bez sumnje djeluje poticajno za daljni profesionalni angažman.“ (Dž. D.)

„Imao je veliki (utjecaj), u određenom smislu presudan značaj. Neka od mojih prvih predavačkih iskustava u akademskom *settingu* stekao sam upravo na ovim Rodnim studijama, što mi je izuzetno važno budući da sam u tom trenutku imao magisterij iz rodnih studija i spremao se za doktorske studije, tj. postao doktorant (iz iste oblasti). Dakle, rad na studijama mi je omogućio da obrazovni proces vidim s obje strane, kako iz perspektive studenta, tako i predavača, i da na

taj način vidim koliko je to zapravo interaktivan proces, u kojem se znanje prenosi dvosmjerno. (...) Nemam redovni posao, još uvijek sam doktorant; ali svejedno, kako sam u okviru svog doktorskog studija imao i obavezu rada kao *teaching assistant* na Odjelu rodnih studija na CEU, Budimpešta, ne sumnjam da mi je prethodni rad sa studenticama bio od velike pomoći (omogućio mi je da razvijem tehnike prezentacije gradiva, steknem osjećaj za grupnu dinamiku itd.)." (N. J.)

„Pored toga što sam i prije Rodnih studija imala skromno iskustvo akademske predavačice, ovo iskustvo je uticalo da se mnogo više posvetim rodним pitanjima u svojim istraživanjima i temama. Jednako sam dobila mogućnost da se povežem s mnogim značajnim akterima razvijanja rodних pitanja u BiH, od kojih sam neke upoznala tek kroz Rodne studije.“ (L. S. K.)

„Nisam sigurna da mogu posve primjereno odgovoriti na ovo pitanje. S jedne strane, predavanja na Rodnim studijima u Sarajevu postala su važan dio mog *curriculum*a, ali i mog života i tzv. biografije. S druge strane, kako nikada nisam izvodila svoj kolegij/modul na Rodnim studijima, već sam se negdje 'umještala', nisam sigurna da sam posve kreirala ono što bi dalo i smisao mom profesionalnom razvoju.“ (B. K.)

„Mislim da moj angažman nije imao uticaj na moj profesionalni razvoj, međutim sam rad i rezultati rada su neka vrste sopstvene nagrade koja se zasigurno odrazi i na neki interni profesionalni razvoj.“ (S. Đ.)

„(Angažman je pružio) mogućnost rezimiranja i sistematizovanja dugogodišnjeg predavanja studija roda.“ (S. S.)

- **Poticaj za javno zagovaranje rodne ravnopravnosti i jačanje kritičkog odnosa prema postojećim modelima društvenih odnosa**

„Posebno bih istakao motivaciju koju mi je ovaj angažman pružio na planu participacije u javnom životu društva izvan akademske zajednice: stekao sam svijest o nerazlučivoj povezanosti izučavanja

politike rodnih odnosa s potrebom javnog zalaganja za rodnu ravnopravnost." (U. V.)

„Pozitivan (uticaj angažmana). Sklonost ka propitivanju dominirajućih obrazaca akademske moći, a koji su u svojoj biti dubinski anahroni i nedemokratski, smatram apriornom vrijednošću znanstvenog rada, pa mi je angažman na Rodnim studijama upravo omogućio da dodatno problematiziram stereotipe akademske moći, baš na studiju koji se dubinski opire patrijarhalnoj reprodukciji znanja." (N. Č.)

„Uključivanje u svojstvu predavačice na ovom studiju podrazumijevalo je drukčije razmatranje i izučavanje pitanja koja su bila predmet mog dotadašnjeg interesovanja. U mom radu nakon angažmana na ovim studijama je, više no prije toga, izražen rodni pristup, koristim svaku priliku da studentima na matičnom odsjeku s kojeg dolazim ukažem na potrebu da se u svakodnevnom životu, a posebno onda kada budu donosili odluke, radeći na odgovarajućim radnim mjestima, rukovode potrebom osiguravanja rodne ravnopravnosti i da iz te perspektive posmatraju i traže rješenja za situacije nastale u praksi." (S. B.)

- **Dobrobit iz susreta i komunikacije sa kolegama/icama i studentima/cama**

„Angažman na Rodnim studijama mi je omogućio susret pre svega sa studentkinjama i studentima, zatim kolegicama i kolegama iz regiona, ali i sa onima koje/i dolaze iz šire akademske zajednice, prema tome ovaj angažman je omogućio dragocenu široku razmenu iskustava." (D. D.)

„Budući da sam od samog početka pokretanja ovih studija bio angažiran na predmetu Politika i rod, iza mene danas stoje godine rada sa studenticama i studentima, te godine izučavanja stručne literature i rasprave sa kolegicama i kolegama koji se bave pitanjima vezanim za rodne studije." (U. V.)

„Kao stručnjakinji u oblasti radnih i socijalnih odnosa, angažman je donio izazov da ne budem samo „ona koja podučava“, nego i učenica. Nije bilo dovoljno oslanjati se na ranije stečena znanja i iskustva, nego je trebalo sagledati u potpuno drugom svjetlu probleme i

otvorena pitanja roda, te odgovoriti na pitanje: znam li uvijek zašto nešto činim baš na taj način?" (J. G. S.)

„Za mene je angažman na Rodnim studijama bio izuzetno važan i poticajan. Zahvaljujući kolegijalnosti i dobroj saradnji sa kolegicama, posebno sa prof. Jasminkom Babić-Avdispahić koja je imala sluha da u Program uključi i religijsku perspektivu u propitivanju roda i feminističke kritike, imala sam priliku da barem malo doprinesem bogatstvu ovog programa, ali isto tako da mnogo naučim i od kolegica i studenata/ica.“ (Z. Š.)

„Mogu istaći i sa zadovoljstvom konstatovati, da je interaktivni rad, a mogućnost takvog rada je moguća jedino u manjim studentskim grupama, bio na zavidnom nivou. U tom pravcu, dvostrani odnos predavač/ica student/ica, uvijek je poticajan kada uspijete ostvariti takvu vezu. Mislim da je taj cilj ostvaren.“ (DŽ. D.)

„Male grupe vrlo motiviranih studenata sa odličnim predznanjem. Drugi profesori izvanredni, profesori s kojima je čast biti u Nastavno-naučnom vijeću. Saradnici koji su pratili program su profesionalci s dušom i osjećajem za svakog učesnika. Atmosfera motivirajuća, radna i ugodna.“ (J. O.)

Ocjena iskustva rada sa studentima/cama na Rodnim studijama

Odgovori na pitanje o iskustvima rada sa studentima/cama na Rodnim studijama ukazuju na pozitivna iskustva, ali i kritičke komentare koji se odnose na kvalitet znanja studenata/ica i na ograničene mogućnosti razvijanja određenih predmetnih sadržaja zbog limitiranog broja časova. Kao pozitivna iskustva izdvajaju se male studentske grupe koje pogoduju ostvarivanju bliže komunikacije između predavača/ica i studenata/ica, visoka motiviranost studenata/ica, njihova spremnost na dijalošku formu učešća u nastavi, spremnost na kritičku analizu problema. Slabosti koje su istaknute odnose se na prethodna znanja studenata/ica, stečena u dodiplomskom studiju, i na neujednačen kvalitet rada koji se dovode u vezu sa generacijama

studenata (prva, druga i treća generacija studenata/ica magistarskog programa Rodne studije).

● **Motiviranosti studenata/ica Rodnih studija**

„Već 23 godine sam u nastavničkom zvanju na Sarajevskom univerzitetu. Imao sam prilike da predajem na brojnim odsjecima i studijima na svim razinama visokoškolskog obrazovanja. No, u usporedbi sa drugim studentskim grupama, tri generacije Rodnih studija su se naročito izdvajale. Prije svega, to je svaki put bio ženski studij, sudeći po većini upisanih. To je davalo drukčiju atmosferu i mome predavačkom radu, a posebno diskusijama. Ali ta „ženskost“ koju sam iskušavao kao izvjestan stil ili pristup u radu, kao izvjestan način ponašanja i obraćanja, u koji su se uostalom tako dobro uklapali malobrojni muškarci, posve je bila daleko od onoga što se inače može misliti pod tim pojmom. Ne samo zato što smo svi zajedno bili u radionici u kojoj se podrivaju predrasude i stereotipi, nego zato što su tu bile one koje su svoj izbor studija shvatile kao životno, političko i društveno opredjeljenje, riječju: kao opredjeljenje za izvjesne vrijednosti koje suštinski određuju njihov personalni identitet. U takvoj sredini, sva pitanja koja smo izučavali bila su važna i uzimana su kao konkretna i životna. Polemike u političkoj filozofiji su najčešće doživljavane kao sukobi različitih životnih stilova, kao alternative s kojima se pojedinac može ili ne može pomiriti.“ (U. V.)

„Studenti/kinje su bili/e zainteresovani/e, visoko motivisani/e i vrijedni/e tako da je rad sa njima bio sjajan. Jedino što bi se trebalo mijenjati jeste veći broj sedmica na ovom kursu (budući da je on izvođen sa kursom Rod i civilno društvo) naročito kad je riječ o filmu.“ (D. M.)

„Kao i na sličnim programima, studentske grupe su heterogene, dolaze iz različitih disciplina, s različitim iskustvima, interesovanjima – i sve ovo je dobrodošlo kao izazov.“ (D. D.)

„(Iskustvo je) pozitivno, prije svega u odnosu na motivaciju. Posebno u odnosu na studente/ice koji su aktivno i stvaralački participirali u nastavnim aktivnostima jer je bilo moguće pratiti studentsku

individualnu motiviranost i djelovati na faktore od kojih ona zavisi.“
(J. G. S.)

„Studentske grupe su bile izuzetno motivirane za sticanje znanja, uzbuđene otkrovenjem rodni pitanja i osvještanjem o rodnoj problematici globalno i lokalno. Bio je veliki užitek pratiti kako se mlade a i neke starije osobe otvaraju novim idejama, mijenjaju stavove i postaju osviješteni građani i građanke. Mnogi od njih su danas dragi prijatelji, a neki i kolege i kolegice.“ (L. S. K.)

„Imam vrlo pozitivno iskustvo u radu sa studentima/cama na Rodnim studijama. Zainteresiranost studenata/ica je bila izuzetno motivirajuća.“ (M. I.)

„Studenti/kinje su pokazali/e da su motivisani/e ilično zainteresovani/e za mnoge teme na Rodnim studijama, posebno ako su u mogućnosti da to povežu sa znanjima koja su ranije stekli/e na osnovnim studijama. Važno im je kako pronalaženje veze između klasičnih i savremenih rodni/feminističkih teorija tako i upoznavanje sa onim što čini praktičnu stranu bavljenja pitanjima roda, te sama istorija razvoja feminističkih ideja i ženskih prostora na ovim prostorima.“
(M. K.)

„Rad sa studenticama i studentima bio je izuzetno zanimljiv, kreativan i kvalitetan. Grupa se isticala zahtjevom za demokratizaciju znanosti koja isključuje bilo kakvu distribuciju naredbodavne moći na osnovu formalnog autoriteta katedre. To baš nije uobičajena odlika studentica i studenata u Bosni i Hercegovini, a mi akademski djelatnici trebamo ih poticati na proizvodnju mišljenja koje neće biti garnirano strahom. Odsustvo straha, ideja ravnopravnog razgovora, kritičke primjedbe na *curriculum* studija... sve su to osobine koje su došle do izražaja u radu sa grupom kojoj sam predavao. Interaktivnost, međusobna razmjena mišljenja, kreativno neslaganje, kud ćete više.“ (N. Ć.)

„Pozitivno (iskustvo), primeran entuzijizam, radoznalost, visoki preduslovi za istraživanje.“ (S. S.)

„Vrlo pozitivno (iskustvo). Riječ je uglavnom o studenticama i studentima koji su visoko motivirani za problematiku.“ (A. M.)

● **Prednost rada u malim grupama**

„Rad sa studentskom grupom/ama bio je odličan s obzirom na veliku zainteresiranost studenata/ica. Način organizacije u manje grupe omogućio je odgovarajuću, motivirajuću atmosferu pogodnu za sticanje znanja i razmjenu iskustava i ideja.“ (A. N.)

„Pozitivan! Smatram da je velika prednost u ovom kontekstu rad s malim brojem studentica/ata!“ (A. Ž.)

„Mala grupa studenata, sa završenim različitim dodiplomskim studijima i različitim predznanjima, bila je idealna za rad. Zahvaljujući zainteresovanosti i motivisanosti studenata, bilo je lako ostvariti visok stepen interaktivnosti i za cijelo vrijeme izvođenja nastave postići njihovo aktivno učešće.“ (S. B.)

● **Razlika u kvalitetu rada u odnosu na generaciju polaznika/ca i selekcija pri upisu na Rodne studije**

„Iskreno, uvijek sam uživala radeći i bivajući sa studentima/icama prije svega zbog kreacije jednog uvijek nanovo obećavajućeg prostora. No, kada razmišljam u ključu teorijskih znanja i značenja, odgovor je ambiguitetan. Neke generacije (mislim na one tzv. prve) bile su entuzijastične i čini mi se prijemčivije za kompleksnije paradigme i mnogostruka čitanja ženskostudijske materije, neke manje. Dakako, tu nema generaliziranja. Isto tako, ponekad su znanja bila posve oskudna i nekomunikativna, a ponegdje se i 'cijedila' kroz mnoštvo nedovoljno intra-komunikativnih sadržaja, a tu i tamo je nešto zaiskrilo i dogodila se odlična raspra oko nerijetko zahtjevnih teorijskih tema. Utoliko, valja razmisliti o kriterijima za upis, o motivaciji i kakve studente/ice priželjkujemo (neovisno o stipendijama ili..).“ (B. K.)

„Moj rad sa studenticama i studentima, u obimu u kojem sam bio angažiran, je zadovoljavajući. Mislim da je selekcija kandidatkinja i kandidata mogla biti bolje urađena, kako bismo osigurali kvalitetnije osobe. Razumijem da su Rodne studije upravo otvarajući vrata raznorodnim zanimanjima i praksama pokušale stvoriti atmosferu multidisciplinarnosti, ali nisam siguran u kojoj mjeri su uspjele s

obzirom na generacije koje su do sada završile studije i s obzirom na ono čime se sada bave. Mislim da je također bitno imati vremena za mentorisanje MA teza, i to je jedno od polja na koje bih se usmjerio u mom doprinosu budućem razvoju Rodnih studija." (D. A.)

„Moje iskustvo je uglavnom pozitivno, a posebno ističem prvu generaciju koja je bila motivirana, hrabra i proaktivna, da su ponekad išli korak ispred profesora sa svojim zahtjevima da urade više od onoga što je predviđeno planom i programom. Zadnja generacija je bila malo letargičnija i čini mi se da nisu bili dovoljno posvećeni onome što rade i kao da im je falilo znanstvene znatiželje i hrabrosti da se ozbiljnije pozabave pitanjima o kojima se raspravljalo ne samo na mome seminaru, već i na drugim seminarima i predavanjima.“ (Z. Š.)

„Radila sam dvije godine sa dvije različite grupe. Grupe su bile interno raznolike. Sa studentskim grupama sam morala raditi od same baze, jer im je nedostajalo (pred)znanje neophodno za rad na temu "Rod i aktivizam." Obje godine sam imala različite vanjske situacije i pokušavala na kreativan način razriješiti i trzavice i izazove zajedno sa grupom. Moj angažman nije samo bio o temama već i o praksi i načinu rada/saradnje.“ (S. Đ.)

Utjecaj saradnje na Rodnim studijama na obavljanje redovnog posla

U odgovorima na ovo pitanje, iznesena su iskustva o utjecaju na unošenje novih znanja i inovativnih intervencija u postojeći *curriculum* na matičnom fakultetu i način rada na redovnom poslu. Također, izvjestan broj saradnika/ca je istaklo da učešće na Rodnim studijama nije imalo nikakav ili jako slab utjecaj na njihovo redovno obavljanje posla, ali su neki/e istaknuli/e da je razlog nepostojanje takvog predmeta na njihovim matičnim fakultetima. Može se uočiti da su odgovore o nepostojanju utjecaja na redovni posao davali/e uglavnom mlađi/e kolege/ice. Može se pretpostaviti da su inicirani izostankom profesionalnog priznanja i satisfakcije ili mogućnosti primjene znanja i iskustava na matičnim ustanovama za ovakav vid angažiranja.

- **Unošenje novih znanja i iskustava u rad na matičnoj ustanovi**

„Naravno da je to (saradnja) imalo povratnog utjecaja: i u mom odnosu prema studentskoj populaciji, što bih mogao etiketirati kao pojačanu rodnu senzibilnost, i u mom izboru relevantnih nastavnih jedinica u silabusima. Često sam koristio priliku da studentima filozofije, sociologije i psihologije govorim o temama i dilemama koje sam obrađivao na Rodnim studijima.“ (U. V.)

„Ova saradnja je podrazumevala dodatni napor, ali se svaki put pokazalo da je ta saradnja doprinela kvalitetu rada i na redovnom poslu.“ (D. D.)

„Rezultirala je (saradnja) uvođenjem obaveznog predmeta Sociologija roda na studijskoj grupi Sociologija prije tri godine, što je značajno obogatilo program studija sociologije na FPN.“ (A. M.)

„(Angažman) nije imao utjecaj.“ (A. N., A. Ž., A. D., J. O., M. I., S. B.)

„(Angažman) je imao slab utjecaj.“ (A. D., D.M.)

- **Mogućnost institucionalne saradnje**

„Žao mi je što nisam uspjela ostvariti neku ozbiljnu suradnju. Razlog tomu je prije svega moja znanstvena, a i geografska dislociranost (živim u Zagrebu, predajem na Sveučilištu u Zadru), ali i moja teorijska vokacija vezana prije svega uz Centar za ženske studije u Zagrebu. Da je ovaj Centar pri sveučilištu, sigurna sam da bi se zbiljska teorijska suradnja doista i dogodila.“ (B. K.)

„Iznimno velika. Naime, razvojem studija paralelno je došlo do razvoja biblioteke Centra za ljudska prava, te smo sada najbogatija zbirka na Balkanu, koja sadrži građu koja u sebi nosi analiziranje i problematiziranje roda.“ (S. M.)

„Otvorila se mogućnost gostovanja studenata iz BiH u završnim fazama postdiplomskog studija u Ljubljani, na konsultacijama i u biblioteci ISH.“ (S. S.)

Videnje razvoja Rodnih studija u sljedećih pet godina

Odgovori pokazuju da se u perspektivi Rodne studije vide u dvostrukoj ulozi, kao obrazovni magistarski i doktorski program i kao snažan istraživački centar u ovoj oblasti.

• Produžavanje magistarskog programa i otvaranje doktorskih studija

„Veoma se nadam da zbog nedostatka finansijske potpore neće doći do prekida ovog studija. Sada je povoljna situacija na Univerzitetu u Sarajevu kada je riječ o potrebi razvijanja interdisciplinarnih studijskih programa, a čini se da nema više značajnijih otpora ni prema priznavanju važnosti rodni studija. U narednom periodu, očekujem otvaranje doktorskih studija, jer bi to bila kruna naših dosadašnjih napora, ali i neophodan korak u održavanju ovih studija. Uostalom, to je i naš dug prema alumnima, u koje se danas ubrajaju neka istaknuta imena društvenog i političkog života ove zemlje.“ (U. V.)

„Nadam se da će se Rodne studije razvijati dalje u punom kapacitetu ne samo kao master nego i kao doktorski studij, te da će biti prepoznat.“ (A. N.)

„U budućnosti vidim doktorski program, kao i veću umreženost osoblja iz čitave BH.“ (D. M.)

„Nadam se da će se Program razvijati i kao master i kao PhD program. Želim mu puno dobrih studenata i međunarodnu reputaciju.“ (J. O.)

„Kontinuirano interdisciplinarno obrazovanje i na II i na III ciklusu za mlade, posebno studente/ice aktiviste/ice civilnog društva (mirovne, ženske, ekološke, udruge za ljudska prava).“ (J. G. S.)

„Vidim Rodne studije kao stalan postdiplomski studij, koji će prerasti u doktorski studij, imati redovna sredstva od kantonalnog ministarstva za obrazovanje, nastaviti okupljati studentice i studente, predavačice i predavače iz regije i inostranstva.“ (L. S. K.)

„Svakako jačati alumni organizaciju, da bi se stvorila mreža ljudi koji bi dalje saradivali u različitim oblastima. Možda moguće otvaranje doktorskog studija, ako ne samo iz rodni teorija, onda vezano za oblasti koje mogu biti od interesa za studente/kinje prvenstveno iz BiH i regiona.“ (M. K.)

„(Program) organizovati kao specijalistički i doktorski studij.“ (S. B.)

„Razvoj doktorskih studija i eventualno osnivanje međunarodnog centra za post-doc i vrhunska istraživanja.“ (S. S.)

„Vidim ga (Program) kao zaokruženi obrazovni proces drugog i trećeg stupnja visokog obrazovanja, otvorenog za šire regionalno i po mogućnosti europsko učešće ne samo studenata nego i predavača.“ (A. M.)

„Smatram da se ovaj studij treba razvijati u pravcu doktorskog studija.“ (Dž. D.)

● **Jačanje identiteta studija, formiranje istraživačkog centra i rad na izdavačkoj djelatnosti**

„Vidim ga (razvoj Rodnih studija) (a to je moje htijenje i moja imaginacija) kao moćan regionalno orijentiran centar rodni studija, koji integrira magistarski i doktorski program (povezan i razlikovan, kompleksan i sadržajno prohodan); kao teorijsko „vrelo“ i okupljalište najboljih teorijskih znanstvenika/ica iz polja feminističke teorije, prije svega iz Bosne i Hercegovine, uz nas poneke gostujuće, kao mjesto inovativnih i kritičkih znanja koja se prenose transgeneracijski. Kao ono mjesto koje ima i istraživački program i svoje publikacije i svoj prepoznatljiv „identitet“ i svoje predavačko i istraživačko jezgro koje bi moglo okupiti najbolje iz generacija na različite načine (demonstratorski rad, kulturni događaji, konferencije, fanzini). Kao onaj koji sebe definira i iz desetogodišnje perspektive – već sada.“ (B. K.)

„Reforma nastavnih planova i programa je stalan proces u okviru bilo kojeg studija, te smatram da će se taj razvoj odvijati u ovom pravcu (na način na koji se i do sada odvijao). U okviru tog stalnog

procesa razvoja bilo bi poželjno razmisliti i o davanju malo većeg prostora LGBTIQ tematici. Možda bi se moglo razmisliti i o pokretanju doktorskih studija. Pri Rodnim studijima bi se svakako mogao pokrenuti i istraživački centar, koji bi okupljao sve osobe koje su prošle kroz program Rodnih studija." (A. Ž.) „Razvoj Rodnih studija najprije vidim kao kolaborativno strateško planiranje svih onih koji se u praksi, istraživački i teorijski bave pitanjima roda kako bismo zajednički osmislili viziju i program. Mislim da su se Rodne studije, zbog raznih političkih ekonomija, do sada fokusirale na predavače i neke predavačice koje nemaju interes za rod, a radile/i su na studijama. Potrebna je revizija nastavnog osoblja, otvaranje prostora mlađim istraživačicama i istraživačima da vode programe, jačanje istraživačke baze, pokretanje izdavačke djelatnosti, pravljenje Rodnih studija referentnom institucijom ne samo za BiH već za regiju i šire, razvijanje svijesti o posjedovanju vlastitih proizvodnih sredstava znanja, veća ekspozicija regionalna i internacionalna, korištenje postojećih mreža i ljudstva--sve ono sto mi se čini da je politika Rodnih studija do sada izbjegavala." (D. A.)

„(Rodne studije vidim) kao veoma značajne ne samo za Sarajevo, nego i za ceo region, a nadam se da će nastaviti da se razvijaju i nastaviti da sarađuju sa ostalim srodnim programima." (D. D.)

„Akcijska istraživanja (vezana uz rodnu jednakost i druga područja, usklađeno s programskom orijentacijom BiH na putu u EU)." (J. G. S.)

„Rodne studije bi mogle postati regionalni naučni centar za proučavanje pitanja roda." (M. I.)

„Nadam se da će studije još bolje diferencirati svoj program, od svog posljednjeg angažmana se sjećam da u njemu postoji neriješeno pitanje statusa kulture, reprezentacije, umjetnosti, medija, koji su pokriveni seminarima. Također se nadam da će kao predavači biti pozivani kolege koji nisu naprosto eksperti u svojoj struci, nego zaista gaje rodno svjesnu perspektivu. Kako ću u narednom petogodišnjem periodu doktorirati, nadam se da ću svoju akademsku karijeru moći vezati upravo za Rodne studije." (N. J.)

„Mnogo je limitirajućih faktora koji otežavaju kratkoročnu percepciju. Mogu samo da se nadam kako će upravljačke strukture Univerziteta u Sarajevu ostati otvorene za rodne pristupe i da će još snažnije zagovarati rodne studije kako unutar akademske zajednice Bosne i Hercegovine tako i unutar regije i svijeta.“ (N. Č.)

„Intenzivnija izdavačka aktivnost mora pratiti rad. Isto tako, uvođenje novih tema zasigurno može povezati interes potencijalnih studenata/ica, seminari i konferencije su svakako bitan dio, ali trebate insistirati na ljetnoj akademiji koja bi ove tematike približila studentima koji u svom radu nisu imali priliku dotaknuti se ovih tema. Dakle akademija (dvije sedmice za studente/ice društvenih nauka – za početak, a onda i za tehničke i prirodne nauke).“ (S. M.)

„Na Univerzitetu u Sarajevu još uvijek nemamo dovoljno utjecaja da insistiramo da se za ovakve programe uposle osobe koje imaju ekspertizu za rodne studije. Za to će vjerovatno trebati još vremena, ali i kolegijalne solidarnosti da se zajedno izborimo za status i mjesto na Univerzitetu.“ (Z. Š.)

● **Otvaranje dodiplomskog programa Rodnih studija**

„U narednih pet godina, prije svega očekujem da Rodne studije dobiju finansijsku podršku ne samo donatora, nego i nadležnog ministarstva da mogu nastaviti raditi. Ali isto tako očekujem da uvedemo dodiplomski program Rodnih studija, jer ćemo na taj način imati veći prostor za djelovanje, i omogućiti većem broju studenata/ica da stiču znanja potrebna za građane i građanke senzibilizirane za rodnu ravnopravnost.“ (Z. Š.)

„Voljela bih da Rodne studije rastu ne samo po pitanju kvalitetnih tema, predavača/ica već i kontinuiranosti, metodologije, etike, prakse, mentorstva, raznolikosti. Također, bilo bi od velike koristi da program bude samoodrživ te da zaživi na BA i na PhD nivoima, ili da bude dio nekog interaktivnog studija na nivou BA u BiH. Sam program se treba umrežavati i promovisati više da bi imao priliku da raste u odgovarajućim pravcima.“ (S. Đ.)

U ostavljenom prostoru za davanje mišljenja na program Rodnih studija i utisaka koji se nisu mogli izraziti na osnovu postavljenih pitanja, u odgovorima je isticano zadovoljstvo mogućnošću učestvovanja na programu, ohrabrenje za dalje aktivnosti, te dodatni komentari kao što su:

„Ovdje dajem samo dva komentara ponukana i svojom malom ulogom:

a) čini mi se da je važno u dogledno vrijeme jasnije definirati odnos prema raznim institucijama za rodnu jednakost (od obrazovnih do financijskih pitanja i suradnje) zbog jasnijeg pozicioniranja samih studija (planiranje, uloga, smisao, odluke), kao i odnos prema Ministarstvu znanosti i obrazovanja,

b) osnažiti teorijsko-metodički pripremu za pisanje magistarskih radova (npr. putem seminara o metodama, tipovima rada, uporabe referenci i dr.).“ (B. K.)

Zaključak

Pokretanje Programa Rodnih studija predstavlja, put približavanja Univerziteta u Sarajevu savremenim i evropskim tokovima unutar visokog obrazovanja gdje je rodnostudijsko obrazovanje etablirano, put promicanja interdisciplinarnosti, međuuniverzitetske i međusektorske kolaborativnosti, te politike inkluzivnosti. Nadalje, i specifičnije, otvaranje Programa učesnice/i ankete percipiraju kao prvorazredni teorijski i feministički događaj unutar regiona te, kako ga jedan predavač određuje, „prvi sistemski prostor kritičke misli i proizvodnje znanja o raznorodnim režimima nejednakosti“. Kao pozitivna iskustva izdvajaju se male studentske grupe koje pogoduju ostvarivanju bliže komunikacije, dijaloške forme učešća u nastavi, kritičke analize problema, te motiviranosti polaznika, kojima je izbor studija „životno, političko i društveno opredjeljenje“. Može se izvući zaključak da je uticaj angažmana na Rodnim studijama na profesionalni razvoj predavačica i predavača povezan sa prethodnim akademskim iskustvom i disciplinarnim *backgroundom*, te sa pozicijom koju su oni imali unutar Programa. Uticaj unošenja novih znanja i inovativnih intervencija u postojeći *curriculum* na matičnom fakultetu i način rada na redovnom poslu rangira od uvođenja posebnog predmeta specifične rodne tematike, integriranja rodne perspektive u postojeće predmete do izvjesnog broja saradnica/ka koje/i su istakle/i da učešće na Rodnim studijama nije imalo nikakav, ili je imalo jako slab utjecaj na njihovo redovno obavljanje posla. Kako se kod zadnje navedene grupe pretežno radi o mlađim kolegicama i kolegama može se pretpostaviti da su inicirani izostankom profesionalnog priznanja i/ili mogućnosti primjene znanja i iskustava na matičnim ustanovama. Konačno, put razvoja Rodnih studija nastavnice i nastavnici vide u dva komplementarna smjera: a) uvođenju rodnih studija u sve nivoe visokog obrazovanja (dodiplomski, magistarski i doktorski nivo), te b) kreiranju snažnog istraživačkog centra u ovoj oblasti. Oba smjera djelovanja zasnivaju se na jačanju identiteta studija i preporukama za dalje razvijanje.

PERSPEKTIVIZAM

Jasminka Babić-Avdispahić

Kako smo započele Rodne studije i kuda dalje – sjećanje na Nirman

Na njenom zgusnutom i kratkom životnom luku, s Nirman Moranjak-Bamburać sam se u akademskom i feminističkom smislu susrela tek 2002. godine nakon dugogodišnjeg poznavanja od sredine 70-ih, kada smo se zaposlile na Filozofskom fakultetu, ona kao asistentica na Odsjeku za komparativnu književnost, a ja na Odsjeku za filozofiju i sociologiju. Ovo akademsko i feminističko susretanje se dogodilo van Filozofskog fakulteta, unutar UG *Žene ženama*, koje je okupilo prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać, prof. dr. Jasnu Bakšić-Muftić, prof. dr. Marinu Katnić-Bakaršić, dr. Zilku Spahić-Šiljak i mene na programu Ženskih studija koji su pohađale četiri generacije studentica. Od tog vremena, preko projekta *Feminizam i transformativna kritička teorija* koji Nirman, Jasna, Marina i ja prijavljujemo kod Foruma Bosna, naše koautorske knjige *Izazovi feminizma*, i časopisa *Patchwork*, započinje feministički „savez“ koji je vrhunio realizacijom našeg akademskog sna - osnivanjem Rodnih studija.

Ovaj put ženskih/rodnih studija – od alternativne akademije do institucionalizacije postdiplomskog programa rodnih studija unutar CIPS-a akademske 2006/2007. godine – koji se znanstvenicama-feministicama s bivših jugoslovenskih prostora, a i šire, činio nezamislivo kratkim, u stvari je odrazio Nirmanin luk: kratak, izazovan, strastven, upečatljiv, i nadasve hrabar. I samo s njom ga je bilo moguće preći. Kao neko ko je najtješnje radio s Nirman na zajedničkim projektima, mogu reći da je akademsko druženje s njom bilo plodno i uzbudljivo, ali i veoma zahtjevno, bez trenutka opuštanja, uvijek budno i oprezno da se novi izazovi uoče, pa čak i proizvedu, i da se na njih odgovori ozbiljno i temeljno. Nirman je žurila. Ja sam se ponekad i čudila čemu tolika žurba. Tek kasnije mi je bilo jasno da ona nije imala vremena.

Autorstvo, davanje vlastitog pečata, kreativnost i feministička britkost obilježava Nirmanin opus. Prva generacija Rodnih studija je darovana Nirmaninim predavanjima i seminarima na predmetu Rod, ideologija i kultura, za koji je ostavila iza sebe nedovršenu (bolje rečeno otvorenu), u teorijskom i u metodološkom smislu izuzetnu skriptu. Nirmanina je zasluga što smo odlučile da prijavimo kod WUS-a projekt razvoja silabusa (za predmete Rodne teorije, Rod, ideologija i kultura, i Rod i ljudska prava) kako bismo za naše kurseve na Rodnim studijama dobile internacionalnu valorizaciju. Evropska ekspertica je Nirmanin silabus ocijenila visoko inovativnim i izazovnim. Istakla je da je Nirman uspjela i da zahtjevnu materiju približi studentima/cama početnicima, a u isto vrijeme učini provokativnom i interesentnom za one koji su duboko ušli u rodne studije. Čitajući njene komentare, dobila sam utisak da bi i ona voljela da prisustvuje. Ne mogu a da ne napomenem da je na Filozofskom fakultetu Nirman i u dodiplomskom, a i u postdiplomskom studiju proizvela grupu mladih autorica prepoznatljivih po stilu i senzibilnosti, mogu slobodno reći Nirmaninu feminističku školu. Nirman je profesorica po vokaciji. Ona se ne može ni zamisliti bez svojih studenata/ica i mladih kolega/ica, poput Damira Arsenijevića (danas vanrednog profesora na Univerzitetu u Tuzli), Ajle Demiragić (više asistentice na Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskog fakultetu u Sarajevu), Nebojše Jovanovića (doktoranta na CEU u Budimpešti, Odsjek za rodne studije), koje je uključila u nastavu na svom predmetu i koji su po svojim publikacijama i učešćima na konferencijama u međuvremenu postali internacionalno prepoznatljivi.

Trenutak osnivanja sarajevskih Rodnih studija vidjele smo, kao što sam već rekla, kao ostvarenje našeg akademskog sna. „Kao historijski čin“, rekla je Nirman i propratila riječima: „Da ništa više ne uradimo, uradile smo dovoljno.“ To je bila i moja misao. Danas, nakon šest godina, pitam se... pitam se kako bih, u najkraćim crtama, voljela vidjeti sarajevske Rodne studije, danas nakon šest godina velikog zalaganja, truda i rada svih nas koje smo bili uključeni u poduhvat? To bi bilo mjesto relevantnog i kontekstualno prepoznatljivog multi-/inter-/transdisciplinarnog istraživanja i rodne edukacije usmjerene ka studentima/cama; to bi bilo mjesto

iznalaženja načina na koje će se stalno kritički propitivati feminizam, odgovarati na izazove vremena i nove vrste društvenih relacija, proizvoditi feminističko znanje kritično prema dominantnim porecima i svojim vlastitim epistemološkim osnovama; to bi bilo mjesto u kojem je na djelu feministička etika solidarnosti, dijeljenja, brige, velikodušnosti, neisključivanja i sinergije; to bi bilo mjesto u kojem bi se „proizvodili/e“ mlađi/e istraživači/ce, a u punom kapacitetu „koristili/e“ mlađi/e istraživači/ce i nastavnici/e, koji/e su svoje ideje i inovativnost iskazali u svojim (internacionalnim) publikacijama; to bi bilo mjesto koje bi utjecalo na rodnu produkciju znanja i unutar ostalih programa Univerziteta u Sarajevu; to bi bilo mjesto koje bi iz faze obezbjeđivanja sredstava isključivo s naše strane i velikodušne podrške Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (SIDA) i vlade Kraljevine Norveške, dobilo priznanje od odgovarajućeg ministarstva, barem u smislu finansiranja minimalnog broja pozicija unutar studijskog programa.

Mnogo je toga urađeno, puno energije i truda uloženo od strane svih – i organizatorica programa, i nastavnica/ka, i saradnica/ka, i studentica/ata. Sa prostora bivše Jugoslavije snažnu potporu smo imale od feminističkih akademičarki, od kojih su dr. Marina Blagojević i prof. dr. Biljana Kašić naročito bdjele nad našim Programom i doprinosile u predavačkom, mentorskom i savjetodavnom smislu. Velik doprinos su dale naše studentice i studenti koji su svojim opredjeljenjem za studij, iskazanim žarom i zainteresovanošću tokom studija i ugrađivanjem rodne perspektive u svoju profesionalnu ekspertizu pokazali da je naš poduhvat vrijedan truda. Mnoštvo niti je, nesumnjivo, istkano tokom proteklih šest godina, ali ipak, pitam se... Sad su Rodne studije pred novim početkom – otvaranjem doktorskog studija. To je ipak prilika da se neki do sada neugrađeni kamičci postave na svoje mjesto.

Disciplinarni poredak stvari

Nakon završetka srednje škole našla sam se pred dilemom šta studirati. Prema interesima skoro da sam mogla upisati bilo koji odsjek na Filozofskom fakultetu. Izbore sam pokušavala suziti i na kraju sam upisala Filozofski fakultet, odsjek Filozofija i sociologija, i studij prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Razlog za ovako ambiciozan izbor bio je nedostatak odlučnosti i neka čudna potreba da se ne ograničim na jedno. Završila sam filozofiju i sociologiju. Nakon nekih pet godina upisujem jedan od prvih interdisciplinarnih postdiplomskih programa u Bosni i Hercegovini iz ljudskih prava i demokratije pri Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu (CIPS). Tema studija me zanima, Nastavni plan i program odlično izgleda i u njemu vidim ostvarenje spoja filozofije i prava, ali i nekih drugih interesa. Studij to i jeste, ali i mnogo više od toga, jer kombinira filozofske, politološke, sociološke, ekonomske, pravne i druge aspekte. Studenti/ce dolaze iz još većeg broja disciplina, te iz cijelog svijeta. Ove sinergije su nadahnjujuće i nadasve kreativne. Nije lako, jer da bi došli do saznanja moramo izaći iz svog disciplinarnog okrilja i zakoračiti u nepoznata područja. Ono što je meni nepoznato, drugom je poznato, i obratno. Treba nam zajednički jezik, a da bi ga imali svi na njemu trebamo raditi. Moć je raspodijeljena među svima nama.

Po završetku magistarskog studija, počinjem raditi u CIPS-u. Nakon dugogodišnjeg rada u međunarodnim organizacijama, sretna sam zbog ove promjene. Radim na istom programu koji sam završila s kreativnim timom ljudi, stičući iz generacije u generaciju sve veći broj kolega/ica. Nažalost, nisu svi tako sretni kao ja da dobiju posao. Javlja se problemi, diplome se ne priznaju, poslodavci traže nostrifikacije diploma koje je su-izdao Univerzitet u Sarajevu (zajedno sa Univerzitetom u Bolonji – „joint degree“). Ne priznaju ih ni fakulteti u BiH, ne dozvoljava se vertikalna prohodnost studenata/ica. Postavljaju se pitanja *kojoj to disciplini pripada?, kako to može biti naučno zvanje?*, te se na interdisciplinarnu studije u velikoj mjeri gleda

kao 'neozbiljne', 'nenaučne', 'suviše kratke', 'šarlatanske', proizvode zapadnog svijeta, gdje je valjda sve lakše nego kod nas gdje ljudi po desetak godina pripremaju svoj magisterij. U svakom slučaju, nedorasle jednoj magistraturi koja nije za svakoga. Uz ovo postoji i paralelni diskurs promocije i veličanja principa interdisciplinarnosti unutar akademskih krugova, koji vrlo često ne dolazi „s druge strane“, već je više dio zvaničnog diskursa demokratizacije univerziteta i dokaza pristajanja uz načela evropskih integracija unutar visokog obrazovanja. Tačka spoticanja postaju dodjeljena zvanjaj rigidni disciplinarni sistem. Stoga veliki broj Bosanaca i Hercegovaca koji su iz udaljenih zemalja svijeta došli da pohađaju ovaj Program i da daju šansu svome ostanku u BiH, nakon neuspjelog traganja za poslom ili daljim obrazovanjem u BiH, ponovo odlazi iz ove zemlje. Jer bilo gdje drugo diplome jesu priznate. Samo ovdje nisu.

Od tada je prošlo više godina i situacija se skoro pa nije promjenila, a tamo i gdje jeste, promijenila se na vrlo neujednačene načine. Ono što je ohrabrujuće jeste da uprkos svemu interes za interdisciplinarnu studiju raste. Ja sam u međuvremenu počela raditi na Rodnim studijama pri CIPS-u, gdje pomenuti problem postaje još izraženiji i složeniji. Stoga često, čak i iz najneposrednijeg akademskog okruženja pristižu poruke „vi ste uvijek nešto posebno“, „s vama uvijek neki problemi“, a naravno ono što je posebno, drugačije, je i loše. Vrhunac poteškoća dešava se krajem 2008. i tokom 2009. kada se negiraju akademska zvanja iz oblasti rodnih studija, te se studentima/cama prve generacije ne mogu izdati diplome- za onaj isti NPP koji je Univerzitet na početku odobrio! Zahvaljujući zalaganjima pojedinaca koji su ipak u ovakvom načinu studiranja vidjeli nešto dobro (a takvih uvijek ima!) nakon dugog pregovaranja pronađeno je rješenje. 36 magistara/ica (od kojih je 28 magistrica i 3 magistra) rodnih studija, koji su čitav jedan semestar učili o jeziku i rodu, te potrebi novih orođenih jezičkih politika, dobili su na kraju naučna zvanja 'magistra', u muškom rodu. Jer, Pravilnik o akademskim titulama i Pravilnik o javnim ispravama koje se stiču na visokoškolskim institucijama u Kantonu Sarajevo, a koje je 2008. donijelo Ministarstvo obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo, u članu koji se upravo odnosi na ravnopravnost spolova kaže da:

„Gramatička terminologija korištenja muškog roda u ovom pravilniku podrazumijeva uključivanje oba roda“ (član 7 i član 12). Zašto sad skrećem pažnju na nešto što možda na prvi pogled i nema toliko veze sa interdisciplinarnošću? Zato što smatram da su Rodne studije dodatno specifične (pa onda istom logikom i još lošije) u odnosu na ostale interdisciplinarne programe CIPS-a. Dok ostale teme studija kao što su ljudska prava, demokratija, evropske integracije, državna uprava, religijske studije za neke jesu „sumnjive“ oblasti znanja, to su ipak i opšteprihvaćene vrijednosti koje uvažavamo. Rodne studije nisu takve, one su dodatno suspektno polje proučavanja, subverzivno i opasno po tako čuvane društvene vrijednosti. One preispituju i uzdrmajaju čitav sistem našeg postojanja i djelovanja, između ostalog i akademije, te imaju polazište da ono kako je sada nije uvijek bilo takvo, da ne predstavlja univerzalnu normu, te da i u budućnosti ne mora biti tako.

Rodne studije u svom epistemološkoteorijskom nastojanju prvenstveno dovode u pitanje monodisciplinarnost moderne akademije. Ovdje ću se poslužiti primjerom antropologinje Liise Malkki i onoga što ona naziva 'nacionalni poredak stvari', a na čemu se zasniva moderni sistem nacionalnih država (1995). Nacionalni poredak stvari predstavlja osnovni klasifikacijski model koji na globalnom nivou određuje mjesto pripadanja svakog pojedinca. Ovaj poredak funkcionise na modelu klasifikacije ljudi prema nacionalnoj matrici gdje svakome pripada samo jedno i određeno mjesto u svijetu, te je potpuno izvjesno i prepoznatljivo za svakog gdje je to. Uzmimo najprostiji primjer pasoškog režima prilikom ulaska u „strane zemlje“ koji nam je tako normalan. Čak i prostorna pomjeranja stanovništva izvan teritorijalnih granica nacionalnog, kao što je slučaj izbjeglištva Burundijaca u Tanzaniji u istraživanju Liise Malkki, koje bi smo mogli ocijeniti kao izuzetak od ovog pravila, funkcionise na osnovu istog, te održava ovaj poredak. I dok je nacionalni poredak stvari u značajnoj mjeri zasnovan na primordijalnom principu, pripadnost disciplini stvar je izbora i akademskih zalaganja, transnacionalna je. Pa ipak, ne funkcionise li disciplinarni poredak stvari (i ljudi) na istim ili sličnim osnovama? Nisu li disciplinarne granice jednako nepropusne, ako ne i više? Nisu li, slično nacionalnom poretku stvari,

njegove najveće prijetnje oni koji ne žele da uklope sebe, svoje stavove, svoje radnje u ovaj sistem, a ne pripadnici druge zatvorene discipline (naroda)? Dokle ćemo slaviti i veličati interdisciplinarnost (transnacionalnost), a istovremeno čuvati granice svoje discipline zasnovane na strukturalističkom modelu 'homogenosti' ili 'čistoće' kako je naziva Mary Douglas (2004).

Ne smatram da su ovo neke specifičnosti Bosne i Hercegovine. Smatram da je iskustvo vrlo uporedivo sa mnogim zemljama, ne samo regiona, već razvijenih zapadnih akademija, koje su već prošle ili prolaze ovaj proces. Ali da bi ga prošle, trebaju ga prepoznati kao problem i sistemski pristupiti njegovom rješavanju. Koristi od toga bile bi višestruke, od rješavanja mnogih individualnih slučajeva osoba koje sigurno mogu doprinijeti ovom društvu do povećanja kvaliteta izvođenja ovakvih studija, gdje se vrijeme i energija umjesto na razvoj Programa troši na zagovaranje, pregovaranje, prigovaranje i borbu za puki opstanak studija, sa mojim stalnim pitanjem „da li bi bilo bolje da nas (Rodnih studija) nema, ili da je ovako?“

Rodne studije nastavljaju da „krče put“, a ja sam u međuvremenu u Ljubljani upisala doktorski program iz antropologije svakodnevnog življenja i tako svoje akademske interese, a i sebe, još više disciplinarno ispreplela.

Jasna Bakšić-Muftić

Rodne studije viđene iz ličnog iskustva

Tri ključna mjesta mogu izraziti iskustvo stečeno na Rodnim studijama: institucionalna podrška, timski rad i prijateljstvo.

Osnivanje magistarskog programa Rodnih studija nije praćeno dobivanjem finansijske potpore Ministarstva za obrazovanje Kantona Sarajevo, ali je dobivena druga državna podrška koja je utjecala na finansiranje Programa. Zahvaljujući Agenciji za ravnopravnost spolova BiH i direktorici Samri Filipović Hadžiabdić, zatim Gender centrima Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske i

njihovim direktoricama, koje su podržale osnivanje magistarskog programa, Rodne studije su uvrštene u GAP (Gender akcioni plan) kao jedan od strateških ciljeva u oblasti obrazovanja. Dugoročni cilj je stvaranje stručnog jezgra eksperata/ica u ovoj oblasti. Priznanje da su Rodne studije značajne za državu Bosnu i Hercegovinu, da postoji društvena potreba za ekspertima iz ove oblasti potakla je i donatore na finansiranje ovog programa. Organizaciona pitanja, profiliranje programa studija i način rada bili su prepušteni voditeljicama i akademskim tijelima programa. Otvorenost i povjerenje pratili su ovu saradnju.

Rodne studije su zajednički projekat koji je građen na timskom radu, otvorenom pristupu i komunikaciji. Od dizajniranja Programa, njegove politike do otvorenih pitanja i dilema koje su se pojavljivale u njegovoj realizaciji prisutan je timski rad. Takav način rada otvorio je slobodan protok ideja, inicijativa, razmjene stavova i mišljenja, kritičke rasprave u potrazi za optimalnim rješenjima. Timski rad i otvorena komunikacija dali su mogućnost da pojedinačne sposobnosti i vještine dođu do izražaja i korištene su za postizanje zajedničkog cilja.

Profesionalni angažman može doprinijeti zbližavanju, ali i udaljavanju ljudi. Mogu se graditi čvršće, ali i kidati postojeće veze jer se iskušavamo u novim situacijama i pod različitim okolnostima. Profesionalno angažiranje na Rodnim studijama bilo je poticajno za zbližavanje, jačanje ličnih veza koje prerastaju profesionalna poznanstva i pretvaraju se u prijateljstva. To se desilo ne samo sa ljudima direktno uključenim i odgovornim za realiziranje programa nego je preraslo granice Bosne i Hercegovine. Danas, može se reći, postoje prijateljstva i preko granica Bosne i Hercegovine, „rodne veze“ su proširene.

Rad sa studentima i studenticama bio je poticajan za produbljivanje znanja i otvaranje novih pitanja. Čitanje radova i učestvovanje u njihovoj izradi utjecalo je na širenje polja znanja. Posebno je zadovoljstvo pratiti profesionalni uspjeh naših studenata/ica jer njihov uspjeh jača i stručnu zajednicu.

Loša iskustva, kojih je svakako bilo, poslužila su „učenju lekcija“ i ostala na margini sjećanja.

KUDA IDEMO?

Ovo istraživanje smo pokrenule iz više razloga, ali s dva vrlo jasna cilja: evaluacija dosadašnjeg rada i strateško planiranje budućeg razvoja Rodnih studija. Čak i nakon šest godina rada i završene tri generacije magistarskog/master programa, Rodne studije se još uvijek bore da osiguraju priznanje unutar strogo disciplinarno podijeljene i određene bosanskohercegovačke *mainstream* akademske zajednice. Naravno, kao što smo već istakle, ova pozicija ima svojih mana i prednosti, ali ono što je bitno istaći je da nas kontinuirano drži budnim i spremnim na promjene, zarad unapređenja pristupa sticanju i proizvodnji znanja i funkcionalnosti i održivosti Programa.

Bosna i Hercegovina je zemlja koja zadnjih dvadeset godina prolazi kroz značajne društvene transformacije, koje su bitno uticale i na akademsku zajednicu, ali i na konstrukciju rodni odnosa u zemlji. Bosanskohercegovačko društvo je društvo pogođeno ratnim razaranjima, postsocijalističkim transformacijama i globalnim neo-liberalnim uticajima. Ove determinante su najviše pogodovale razvoju etno-nacionalizma i profiterstva, što je direktno doprinjelo i jačanju patrijarhata. Pozicija žena i rodni odnosi u društvu se moraju posmatrati u svjetlu činjenice da su rat, etnifikacija društva i ekonomske i političke transformacije uticale na duboku ekonomsku i socijalnu stratifikaciju bosanskohercegovačkog društva, u kojem je čak do 80% stanovništva reducirano na marginalne i ranjive grupe.

Bosanskohercegovačka akademska zajednica nije smogla dovoljno hrabrosti i snage da preuzme odgovornost intelektualnog razvoja i osmišljavanja demokratski i socijalno osviještenog i odgovornog društva. Samo pojedini/e članovi/ce akademske zajednice (a ovo se prvenstveno tiče društvenih i humanističkih nauka) su odlučili/e pojedinačno djelovati, ali do sada se njihovo djelovanje uglavnom fokusira na rasprave o konstrukciji etno-religijskog identiteta, s izuzetno rijetkim intersekcionalnim pristupima interpretaciji identiteta. Nije beznačajna ni činjenica nepostojanja tradicije empirijskih istraživanja unutar društvenih nauka.

Rodne studije su pokrenute upravo u situaciji akademske letargičnosti. Doduše, Centar za interdisciplinarne postdiplomske

studije Univerziteta u Sarajevu, pri kojem su pokrenute Rodne studije, je mjesto koje je u određenoj mjeri pokušavalo promijeniti ovakvu situaciju, ako ništa putem uvođenja interdisciplinarnosti i dugačijeg, otvorenijeg, pristupa u komunikaciji sa studentima/cama. Ipak, uvođenje nove oblasti (rodnih studija) je za sve učesnice/ke u organizaciji Programa i izvođenju nastave predstavljalo kako akademski tako i administrativni izazov. Tokom šest godina rada, izveli smo tri generacije magistarskog/master programa, poduzeli smo jednu inovaciju i jednu reformu programa u skladu sa Pravilima za II ciklus studija. Od prvobitnih 6 predmeta, za zadnju generaciju studijskog programa smo razvili i ponudili 18 predmeta, od kojih je 8 bilo obaveznih. Princip izbornosti smo unapređivali iz generacije u generaciju, prvo nudeći izborne seminare unutar obaveznih predmeta, da bismo u posljednjoj studijskoj generaciji 2010-2012. ponudili ukupno 10 izbornih predmeta. S povećanjem broja ponuđenih predmeta razvijala se i povećavala interdisciplinarnost Rodnih studija. Također, sarađivali smo sa velikim brojem eminentnih stručnjakinja i feministica kako iz BiH i regiona Jugoistočne Evrope, tako i iz cijelog svijeta. Tokom tri generacije magistarskog/master programa studenti/ce su imale priliku slušati 88 nastavnika/ca i saradnika/ca iz 6 zemalja Jugoistočne Evrope (5 zemalja sa područja bivše SFRJ), te dodatnih 11 zemalja širom svijeta. Ukupno 67 studenata/ica je odslušalo dvogodišnji program magistarskog/master programa, a njih 49 je uspješno i kompletiralo program, odbranivši završne radove/magistarske teze.

Šest godina rada je predstavljalo period učenja, adaptiranja, snalaženja, otkrivanja. Tako smo počele sa pristupom rodnim studijama više iz općeg teorijsko-spoznajnog ugla, da bismo kasnije shvatile neophodnost i važnost kontekstualizacije znanja. Naša trenutna orijentacija je usmjerena ka što kvalitetnijem razvoju empirijsko-istraživačkih kapaciteta zarad proizvodnje lokalnog znanja koje omogućava djelovanje i društvene promjene. Također, bosanskohercegovačka iskustva rata, postratnih i postsocijalističkih transformacija su stvorila specifične društvene procese. Saznanja o procesima koji su uticali na rodne odnose u Bosni i Hercegovini su neizmjereno bitna i vrijedna ne samo za mogućnost uticanja na

emancipaciju bosanskohercegovačkog društva (što je naš primarni cilj) već i globalno (naročito za zemlje koje su se suočile sa sličnim iskustvima).

Strateška usmjerenost Rodnih studija, pored stvaranja lokalnih znanja, obuhvata i razvijanje doktorskog programa, kao i izdavačke djelatnosti. Važnost izdavačke djelatnosti smo prepoznale zbog neophodnosti povećanja korpusa tekstova koji se tiču lokalnih znanja, ali i obavljanja prevoda recentnih i relevantnih feminističkih tekstova iz cijelog svijeta. Trenutno radimo na obnavljanju feminističkog časopisa *Patchwork*, s kojim se nadamo da ćemo uspjeti ohrabriti kako naše studente/ice i predavače/ice tako i širu feminističku zajednicu da se aktivnije uključe u promišljanje lokalne stvarnosti i društva. Također, paralelno sa ovim, svjesni potrebe približavanja feminističkih rasprava široj akademskoj, ali i feminističkoj aktivističkoj zajednici, odlučile smo se u narednim godinama usmjeriti na izdavanje zbornika značajnih svjetskih feminističkih tekstova.

Unutar specifičnog konteksta djelovanja Rodnih studija, otvaranje doktorskog programa postaje ne samo izraz akademskog razvoja programa, već i izraz višestrukih nužnosti održavanja rodni studija na Univerzitetu u Sarajevu uopće. Neke od najbitnijih su sljedeće:

- a) produkcija lokalnih orodnih znanja koja imaju potencijal da doprinesu potpunijoj naučnoj analizi bosanskohercegovačke stvarnosti te kvalitativnoj društvenoj promjeni;
- b) potreba da se magistrima/cama rodni studija, ali i onima drugih disciplina unutar društvenih i humanističkih nauka ponudi vertikalna prohodnost unutar Univerziteta u Sarajevu i tako educira visokostručni kadar iz rodni studija, za sad jedini u BiH;
- c) senzitiviziranje akademske zajednice za rodnu problematiku, putem dostupnosti ključnih feminističkih tekstova i lokalni akademski istraživanja;
- d) stvaranje uslova da se rodno obrazovanje uvede i na niže nivoe formalnog obrazovanja;
- e) pronalaženje načina da se preko educiranog kadra i proizvedenog i dostupnog znanja osiguraju uslovi za kontinuitet Rodni studija;
- f) umrežavanje programa sa drugim slični programima i osiguranje evropske dimenzije rodni studija;

g) te konačno, osiguravanje uslova i pokretanje postdoktoralnih rodni studija, čime bi se stekli potpuni uslovi i kreirali kapaciteti za rad na kvalitetnim društveno odgovornim istraživačkim projektima i proizvodnji relevantnog lokalnog znanja, neophodnog za stvarne društvene promjene i emancipaciju društva.

Za razliku od drugih evropskih akademskih okruženja, gdje se rodno obrazovanje uvodi od nižeg prema višem nivou, u bosanskohercegovačkom akademskom kontekstu razvoj visokoeduciranih kadrova novih oblasti znanja predstavlja put prema uvođenju znanja na niže nivoe i njegovu integriranost u sve sfere obrazovnog sistema. Doktoralni program stoga doprinosi punoj afirmaciji rodni studija, kao važne oblasti znanja unutar akademske zajednice, koja bi imala svoj važni pokazatelj u osiguranju budžetskih sredstava i stavljanju u ravnopravan položaj (poziciju podijeljene moći) sa ostalim oblastima znanja/disciplinama. Radi se, naime, o izrazito rodno određenoj situaciji: u institucionalnom smislu, Rodne studije će se ili dalje razvijati u okvirima doktoralnog programa i tako raditi na vlastitoj emancipaciji unutar akademske i društvene zajednice, ili će svojim sadašnjim položajem održavati podređenost, gubiti svoje izgrađene kreativne potencijale, s mogućnošću nestanka.

BIBLIOGRAFIJA

Babić-Avdispahić, Jasminka. „Uvod: Rodne studije i demokratizacija znanosti“. u *Rod i nauka*, ur. Jaminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić-Mučić i Ugo Vlasisavljević, Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2009, 7-16

Blagojević, Marina. *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009

Braidotti, Rosi. „The Uses and Abuses of the Sex/Gender Distinction in European Feminist Practices“, u *Thinking differently: A Reader in European Women's Studies*, ur. Gabriele Griffin i Rosi Braidotti, London i New York: Zed Books, 2002, 285-310

Braidotti, Rosi. „Uneasy Transitions: Women's Studies in the European Union“, u *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*, ur. Joan W. Scott, Cora Kaplan i Debra Keats, New York i London: Routledge, 1997, 355-372

Butler, Judith. „Against Proper Objects“, *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 6(2), 1994, 1-26.

Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, *Prijedlog za pokretanje postdiplomskog interdisciplinarnog studija iz oblasti Rodnih studija*, Sarajevo, maj, 2006

Dölling, Irene i Sabine Hark. „She Who Speaks Shadow Speaks Truth: Transdisciplinarity in Women's and Gender Studies“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 25(4), 2000, 1195-1198

Douglas, Mary. *Čisto i opasno. Antropoloska analiza pojmova nečistoće i tabua*. Zagreb: Algoritam, 2004 (1966)

Duhaček, Daša. „The Belgrade Women's Studies Centre – The Next Stage?“, u *The Making of European Women's Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*, volume V, ur. Rosi Braidotti, Edyta Just and Marlise Mensink, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2004, 41-40

Fernández Rius, Lourdes. „Women’s and Gender Studies in Cuba“, u *The Making of European Women’s Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*, volume IV, ur. Rosi Braidotti, Janny Nieboer i Sanne Hirs, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2002, 37-46

Gal, Susan&Kligman, Gail. *The Politics of Gender after Socialism. A Comparative-Historical Essay*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2010

Gallardo Góngora, Jimena. „Contradictions in the Institutionalisation Process of Women’s and Gender Studies in Chile“, u *The Making of European Women’s Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*, volume IV, ur. Rosi Braidotti, Janny Nieboer i Sanne Hirs, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2002, 47-60

Griffin, Gabriele i Rosi Braidotti. „Introduction: Configuring European Women’s Studies“, u *Thinking differently: A Reader in European Women’s Studies*, ur. Gabriele Griffin i Rosi Braidotti, London i New York: Zed Books, 2002, 1-30

hooks, bell. *Feminizam je za sve: strastvena politika*, prijevod Anđelka Rudić, Zagreb: Centar za ženske studije, 2004

Husanović, Jasmina i Damir Arsenijević. „Community as Academia: An Outline of Emancipatory Politics of Knowledge Production“, u *Modernisation of Literary and Cultural Studies: Banja Luka 17 - 19 March 2011(Conference Proceedings)*, ur. Petar Penda i Tatjana Bijelić, Banja Luka - Podgorica: Filološki fakultet Banj Luka – Filozofski fakultet Nikšić, 2011, 133-140

Kanton Sarajevo. Ministarstvo obrayovanja i nauke. Pravilnik o korištenju akademskih titula i sticanju naučnih i stručnih zvanja na visokoškolskim ustanovama u Kantonu Sarajevo, juli 2008. <http://unsa.ba/s/images/stories/web-unsa-novi/pravni%20akti/dokumenti/20.06.08.%20Konacan%20Pravilnik%20o%20akademskim%20titulama.pdf>

Kanton Sarajevo. „Pravilnik o sadržaju javnih isprava koje izdaju visokoškolske ustanove u Kantonu Sarajevo“, *Službene novine Kantona Sarajevo*. 15. Oktobar 2008, broj 34, str. 52-71. <http://www.unsa.ba/s/images/stories/web-unsanovi/pravni%20akti/dokumenti/20.06.08.%20Konacan%20Pravilnik%20o%20javnim%20ispravama%20na%20UNSA.doc.pdf>

Kašić, B., Janja Marijan i Jasminka Pešut. *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2005

Kašić, Biljana. „Women’s Studies in Croatia: Between Feminist Sensibility and Critical Responsibility“, u *The Making of European Women’s Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*, volume V, ur. Rosi Braidotti, Edyta Just and Marlise Mensink, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2004, 30-40

Katnić-Bakaršić, Marina. „Gender Relations in Bosnia and Herzegovina between Theory and Practice“, u *Doing Gender – Doing the Balkans. Dynamics and Persistence of Gender Relations in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*, ur. Roswitha Kersten-Pejanić, Simone Rajilić i Christina Voß, München – Berlin – Washington D. C.: Verlag Otto Sagner, 2012, 43-51

Kolozova, Katerina. „The Gender-Neutral Essence of Science. Good Practices in Gender Mainstreaming Higher Education Curricula in Macedonia“, u *From Gender Studies to Gender IN Studies: Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, ur. Laura Grünberg, Bucharest: UNESCO-CEPES, 2011, 59-72

Liinason, Mia. *Feminism and the Academy: Exploring the Politics of Institutionalization in Gender Studies in Sweden*, doktorska disertacija, Centre for Gender Studies, Lund University, 2011, <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOid=1761928&fileOid=1776392>

Lykke, Nina. *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing (Routledge Advances in Feminist Studies*

and Intersectionality), New York i Oxon: Routledge, 2010

Malkki, Liisa. "Refugees and Exile: From 'Refugee Studies' to the National Order of Things" u *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24, 1995, 495-523

Mar Periera, Maria do. „The Epistemic Status of Women's, Gender, Feminist Studies: Notes for Analysis“, u *The Making of European Women's Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*,, volume VIII, ur. Berteke Waaldijk, Mischa Peters i Else van der Tuin, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2008, 145-156

Mayorga, Claudia. „Gender, Race and Women's Studies in Brazil“, u *The Making of European Women's Studies: a work in progress report on curriculum development and related issues*,, volume IV, ur. Rosi Braidotti, Janny Nieboer i Sanne Hirs, Utrecht: Utrecht University and ATHENA, 2002, 25-36

McFadden, Margaret. „Women's studies“, u *New Dictionary of the History of Ideas*, volume 6, ur. Maryanne Horowitz, New York: Charles Scribner's Sons, 2005, 2491-2497

Mlinarević Gorana i Lamija Kosović. „Women's Movement and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina“, *Aspasia*, 5, 2011, 128-138

Mlinarević, G., Melina Sadiković i Nejra Nuna Čengić. "I am a woman by my name and surname (Potential for change of political identity in Bosnia and Herzegovina)" in *Renegotiating the Polity: Exploring the Paths from Peace to Shared Political Identities in Contemporary Bosnia-Herzegovina, Transitions*, Vol. 50/2, Institut de Sociologie de l'ULB/Institut Européen de l'Université de Genève, 2010, p. 221-244

Pavlidou, Theodossia-Soula. „Interdisciplinarity: Queries and Guandaries“, u *Travelling Concepts in Feminist Pedagogy*, 2005, <http://www.travellingconcepts.net/>

Potkonjak, Sanja, Damir Arsenijević, Ajla Demiragić i Jelena Petrović. „Između politike pokreta i politike znanja – feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji“, *Studia ethnologica*

Croatica, 20(1), 2008, 57-96

Simonović Korana. „Osjećajuće spoznavanje“ u *Privilegiranje rubova. Intervencije i prilozi feminističkoj epistemologiji*, ur. Čakardić, Ankica, Zagreb: Centar za ženske studije i Hrvatsko filozofsko društvo, 2010, 65-87

Simonović Korana. „O spoznavanju u ženskostudijskom programu“ u *Privilegiranje rubova. Intervencije i prilozi feminističkoj epistemologiji*, ur. Čakardić, Ankica, Zagreb: Centar za ženske studije i Hrvatsko filozofsko društvo, 2010, 173-255

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. *Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine*, 2006. Agencija za ravnopravnost spolova BiH <http://www.arsbih.gov.ba>

Walby, Sylvia. „Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice“ in. In: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 12, No. 3, Oxford University Press. 2005, 321-343, http://www.wemanresources.info/documents/Page3_GenderMainstreaming/3_0_GenderMainstreaming/Walby_2005.pdf

Yuval Davis, Nira. *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka, 2004

Zimmermann, Susan. „The Institutionalization of Women and Gender Studies in Higher Education in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Asymmetric Politics and the Regional-Transnational Configuration“, *East Central Europe*, 34, 2007, 131-160

DODACI

Bibliografija magistarskih/završnih radnji

BR.	IME	NAZIV MAGISTARSKE/ZAVRŠNE RADNJE
1.	Alma Abdagić	Majčinstvo u našoj kući, naša nacija u našem majčinstvu (Propitivanje statusa samohranih majki u bh kontekstu – samohrane majke, nevidljiva društvena kategorija?)
2.	Amer Tikveša	Kanonizacija bošnjačke književnosti – rodna perspektiva
3.	Belma Bećirbašić	Tijelo kao tamnica: ženski identitet se ostvaruje kroz govor /šutnju tijela / identitet tijela – identitet žene
4.	Boris Balta	Maskulinistička figura u BiH filmu 80-tih
5.	Dijana Tepšić	Razlike u konverzijskim stilovima kao uzrok problema u komunikaciji medju polovima
6.	Elma Spahić	Genitalno sakaćenje žena - nasilje na osnovu spola? Univerzalizam vs. kulturni partikularizam – studije slučaja: Francuska
7.	Isma Stanić	Migracija medicinskih sestara iz Jugoslavije u Libiju
8.	Ivana Dračo	E-topia: Sloboda samodefiniranja u vlastitoj cyber sobi?
9.	Jasmina Čaušević	Politike nepredstavljanja alternativnih narativnih identiteta i queer motiva u "Hiljadu i jednoj noći" u okviru bosansko-hrvatsko-srpske književnokritičke recepcije
10.	Jelena Milinović	Preduzetnice u post-socijalizmu: žensko žrtvovanje ili emancipatorni potencijal? Istraživanje o ženama u preduzetništvu u banjalučkoj regiji
11.	Lejla Hadžiahmić	Women Combatants: Agency and Victimhood during Sarajevo Siege
12.	Lejla Mušić	Rodno zasnovano nasilje u BiH porodici u periodu tranzicije (Studija slučaja: Sarajevski kanton)
13.	Marija Kostovska	Gender roles in online gaming communities
14.	Marina Kavaz-Siručić	Rodna dimenzija mirovnog procesa za Bosnu i Hercegovinu (1992-2007)

Ka transformativnom i odgovornom znanju

15.	Melisa Berberović	Intersekcionalnost ženskih identiteta u BiH – Od feminizma ka etno-nacionalizmu
16.	Mirela Rožajac	Šerijatske odjevne prakse: kulturološki i pravni prijevori
17.	Natalija Petrić	Utjecaj pravne regulative na zaštitu žene od rodno zasnovanog nasilja
18.	Nataša Boškova	Discrimination of women in practicing their political rights: Phenomenon of "Family voting" in Republic of Macedonia
19.	Nera Nazečić	Gender and development (just an area of study defined)
20.	Nermina Trbonja	Plastično žensko tijelo: estetska hirurgija i performativnost
21.	Nikolina Patalen	Feminističke (re)konstrukcije političkog: etika skrbi kao temelj za stvaranje političke teorije
22.	Sadmira Kotorić	Sjećanje kao politička praksa - kako se ženska prošlost upisivala u fizički prostor grada Sarajeva
23.	Sanela Hodžić	(Re)produkcija rodne identifikacije u medijskom diskursu: dominantni obrasci i mogućnosti transformacije
24.	Svjetlana Šošić	Stav muškaraca i žena o roditeljstvu u BiH
25.	Tijana Arambašić-Živanović	Regrutacija, promocija i podrška žena u politici u BiH
26.	Selma Avdić	Zaboravljene dobročiniteljke-sarajevske vakife
27.	Elmaja Bavčić	Emancipatorske politike i seksualnost na filmu
28.	Jakov Čaušević	Anica Savić Rebac: Feministička paradigma filozofskog, filološkog i političkog
29.	Mirna Dabić	Konstrukcija rodnih i nacionalnih identiteta muškaraca na poluperiferiji: istraživanje mladih muškaraca u BiH
30.	Bojana Đokanović	Gender Constructs in Advertising in Bosnia and Herzegovina with an Emphasys on Masculinities
31.	Jasmina Hasanagić	Retradicionalizacija i/ili modernizacija hegemonih maskuliniteta u procesu transformacije balkanskog društva
32.	Dženita Hrelja Hasečić	Transitory Identities and Transformative Agencies: Travelling Practices by Women in Bosnia and Herzegovina

Rodne studije u Bosni i Hercegovini

33.	Amra Karamješić-Šehić	Umjetnice u tranziciji: postsocijalistička dekadencija
34.	Dubravka Kovačević	Gender Analysis of the Effects of Microcredit on Empowerment of Poor Women in Bosnia and Herzegovina
35.	Fetija Tugliova	Analiza rodne dimenzije traume i prakse "oporavka" u Bosni i Hercegovini: Društvena dinamika PTSP-a u svakodnevnom životu ljudi i zajednice
36.	Aida Spahić	„Au Pair“ migracije iz Bosne i Hercegovine u Sjedinjene Američke Države
37.	Alisa Mesihović-Pindžo	Peace as a Global Language – Feminine Writing, Pacifistic Thoughts of Virginia Woolf and Nura Bazdulj-Hubijar
38.	Emina Pilav	Matrilinarno prenošenje tradicionalnih bračnih obrazaca: feministička kritika
39.	Hedina Sijerčić	Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije
40.	Kanita Jajetović	Politička scena i diskurs političarki u Bosni i Hercegovini
41.	Mersad Buza	Feminizam i ženske nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji krajem 1980-ih i u prvoj deceniji 21. stoljeća
42.	Safija Zahirović	Univerziteti u Bosni i Hercegovini i rodno pitanje: reprodukcija ili prevazilaženje patrijarhalnih obrazaca
43.	Selma Kešetović	Bolest kao subverzija
44.	Slađana Milin	Percepcija rodni odnosa u svakodnevni aktivnostima žena preduzetnica u BiH
45.	Vedrana Kovačević	Neoliberalni koncept u službi opresije: tržište rada i rodna neravnopravnost
46.	Zlatan Delić	Konstruiranje ženskog subjekta u pjesmama/ tekstovima Lepe Brene, Svetlane Cece Ražnatović, Severine Vučković i Jelene Karleuše
47.	Dženana Mandal-Matović	Jednake mogućnosti žena i muškaraca na tržištu rada u Evropskoj uniji i Bosni i Hercegovini
48.	Rada Bjeljav	Ženski sud kao sud iz sjene
49.	Lana Ačkar	Doba vodenjaka: vrijeme seksualnog oslobađanja američkih žena

Nastavnice/i i saradnice/i

1. Jasminka Babić-Avdispahić, Univerzitet u Sarajevu
2. Jasna Bakšić-Muftić, Univerzitet u Sarajevu
3. Ugo Vlasisavljević, Univerzitet u Sarajevu
4. Marina Blagojević, ALTERA MB Research centre on Gender and Ethnicity
5. Snježana Prijić-Samaržija, Sveučilište u Rijeci
6. Lynne Segal, Birkbeck Koledž, Univerzitet u Lonodnu
7. Agnes Bolso, Norveški Univerzitet nauke i tehnologije
8. Mona Singer, Univerzitet u Beču
9. Miranda Fricker, Birkbeck Koledž, Univerzitet u Londonu
10. Jasmina Husanović, Univerzitet u Tuzli
11. Samra Filipović-Hadžiabdić, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine
12. Zilka Šiljak –Spahić, Univerzitet u Sarajevu
13. Nirman Moranjak-Bamburac, Univerzitet u Sarajevu
14. Marina Katnić-Bakaršić, Univerzitet u Sarajevu
15. Eva Kreisky, Univerzitet u Beču
16. Felicitas Thun, Univerzitet u Beču
17. Lada Čale Feldman, Sveučilište u Zagrebu
18. Nebojsa Jovanović, Univerzitet u Sarajevu
19. Lisa Baraitser, Birkbeck Koledž, Univerzitet u Londonu
20. Ajla Demiragić, Univerzitet u Sarajevu
21. Damir Arsenijević, Univerzitet u Tuzli
22. Saša Madacki, Univerzitet u Sarajevu
23. Lejla Somun-Krupalija, Univerzitet u Sarajevu
24. Birgit Sauer, Univerzitet u Beču
25. Jasminka Grašćević-Sijerčić, Univerzitet u Sarajevu
26. Liselotte Abid, Univerzitet u Beču

Ka transformativnom i odgovornom znanju

27. Hanna Beate Schöpp-Schilling, članica CEDAW
28. Nevenko Misita, Univerzitet u Sarajevu
29. Rebecka Lettevall, Södertörn Univerzitet, Stockholm
30. Ayse Gunes Ayata, Middle West Technical University, Ankara
31. Mia Sidran, ACIPS
32. Janja Bec- Neumann, Institut za mirovna istraživanja i sigurnosnu politiku, Hamburg
33. Sevima Sali-Terzić, Ustavni sud BiH
34. Vesna Crnić Grotić, Sveučilište u Rijeci
35. Eileen Meier, Baltimore Univerzitet, SAD
36. Midhat Izmirlija, Univerzitet u Sarajevu
37. Allaine Cerwonka, Centralnoevropski Univerzitet (CEU), Budimpešta
38. Elissa Helms, Centralnoevropski Univerzitet (CEU), Budimpešta
39. Katerina Kolozova, EuroBalkan Institut, Skopje; Univerzitet u Skoplju
40. Nada Ler Sofronic, Woman and Society Research, Policy and Advocacy Center, Sarajevo
41. Birgitta Wistrand, Uppsala Univerzitet
42. Ghislaine Glasson Deschaumes, Transeuropeennes, Pariz
43. Biljana Kašić, Sveučilište u Zadru, Centar za ženske studije, Zagreb
44. Lenita Freidenvall, Univerzitet u Stockholm-u
45. Svetlana Đurkovic, Udruženje Q, Sarajevo
46. Senada Spahić
47. Jasna Bajraktarević, Univerzitet u Sarajevu
48. Anđela Lalović, Univerzitet u Sarajevu
49. Olivera Simić, Univerzitet u Melbourne-u
50. Lamija Kosović, Univerzitet u Sarajevu
51. Gorana Mlinarević, Univerzitet u Sarajevu
52. Nejra Nuna Čengić, Univerzitet u Sarajevu
53. Daša Duhaček, Univerzitet u Beogradu

Rodne studije u Bosni i Hercegovini

54. Jasminka Džumhur, Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine
55. Džamna Duman, Univerzitet u Sarajevu
56. Sonja Lokar, CEE Network for Gender Issues
57. Wendy Harcourt, International Institute of Social Studies, ISS, Erasmus University, Rotterdam
58. Isma Stanić, ACIPS
59. Jelena Milinović, ACIPS
60. Slaviša Raković, ACIPS
61. Asim Mujkic, Univerzitet u Sarajevu
62. Krassimira Daskalova, Univerzitet u Sofiji
63. Svetlana Slapšak, ISH Ljubljana
64. Dino Abazović, Univerzitet u Sarajevu
65. Stef Jansen, Univerzitet u Manchester-u
66. Svenka Savić, Univerzitet u Novom Sadu
67. Suzana Bubić, Univerzitet Džemal Bijedić, Mostar
68. Lejla Mušić, ACIPS, Univerzitet u Sarajevu
69. Emir Neradin, Općinski sud, Sarajevo
70. Adnan Kadribašić, Agencija za ravnopravnost spolova BiH
71. Sedžida Hadžić, ACIPS
72. Rebeka Jadranka Anić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Centar Split
73. Marija Grujić, ACIPS
74. Dragana Karahasan
75. Dubravka Žarkov, Međunarodni institut za društvene studije, Hag, Nizozemska
76. Nerzuk Ćurak, Univerzitet u Sarajevu
77. Eldar Sarajlić, Univerzitet u Sarajevu
78. Amila Ždralović, Univerzitet u Sarajevu
79. Lejla Turčilo, Univerzitet u Sarajevu

Ka transformativnom i odgovornom znanju

80. Enver Kazaz, Univerzitet u Sarajevu
81. Jasmina Osmanković, Univerzitet u Sarajevu
82. Amina Nikolajev, Univerzitet u Sarajevu
83. Danijela Majstorović, Univerzitet u Banjoj Luci
84. Milena Karapetrović, Univerzitet u Banjoj Luci
85. Zdravko Grebo, Univerzitet u Sarajevu
86. Jasmina Čaušević, ACIPS
87. Jakov Čaušević, ACIPS
88. Valentina Pelizzer, OneWorld – Platform for Southeast Europe Foundation, Sarajevo

Nastavni planovi

Plan izvođenja programa
Akademska godina 2006/2007 i 2007/2008

Semestar	Modul	Predavanja	Seminar	Voditelj/ica modula	Gostujuća predavanja	Ukupno sati (ECTS)
I	I Rodne teorije	Feminističke teorije Rodne studije kao epistemološki projekt Rod i post-kolonijalne studije Teorije tijela Queer teorija	1. Rodne teorije u BiH kontekstu 2. Rod I religija 3. Rod, tijelo I nasilje	Prof. dr. Jasminka Babić-Avdispanić	3 predavača/ice po 6 sati	50 sati (12 ECTS)
I	II Rod, ideologija, kultura	Feminističke kulturalne studije Rod i jezik Reprezentacija rodnih uloga u kulturnim praksama Rodna politika na polju umjetnosti Vizualna kultura nasilja	1. Rod I mediji 2. Narativni identiteti i rodne uloge 3. Bosansko-hercegovačka književnost i politike rodnih identiteta	Prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać	3 predavača/ice po 6 sati	50 sati (12 ECTS)
I	Metodologija istraživanja u oblasti roda	Znanstveno istraživačka metodologija Metodologija rodnih istraživanja			Prof. Dr. Biljana Kašić	20 sati (6 ECTS)

II	III Rod, ljudska prava i mehanizmi implementacije i zaštite	Rodni aspekt ljudskih prava Međunarodni instrumenti za zaštitu ženskih prava Lokalni mehanizmi za zaštitu ljudskih prava Realizacija ljudskih prava: između normativnog i stvarnog Rod i rat	1. Univerzalizam i kulturni partikularizam sa aspekta ženskih prava 2. Praksa Evropskog suda za ljudska prava sa aspekta zaštite ljudskih prava 3. Tradicionalni koncepti moci i ljudska prava	Doc. dr Jasna Bakšić-Muftić	3 predavača/ice po 6 sati	50 sati (10 ECTS)
II	IV Rod i politika	- Rod, demokratija i građanstvo - Rod, etnicitet i političke ideologije - Rod i civilno društvo - Teorija države i rod - Rod, pacifikacija i rekonsilijacija	1. Rod i politički život u Balkanskom kontekstu 2. Dobre prakse ženske političke participacije 3. Studija slučaja: Rodna politika u lokalnom civilnom društvu	Prof. dr Ugo Vlasisavljević	3 predavača/ice po 6 sati	50 sati (10 ECTS)

Rodne studije u Bosni i Hercegovini

II	V Rod i razvoj	Koncept humanog i održivog razvoja Društvena konstrukcija roda Rod i siromastvo Rod i ekonomski status Rod i globalizacija Rod i demografija Feminističke metodologije	1. Trgovina ljudima i rod 2. Rod u tranzicijskim zemljama 3. Istorija socijalne politike i siromaštvo	Prof. dr Marina Blagojević	3 predavača/ ice po 6 sati	50 sati (10 ECTS)
III	Seminari i istraživački rad (uključujući stažiranje)	Rodne teorije Rod, ideologija, kultura Rod, ljudska prava i mehanizmi implementacije i zaštite Rod i politika Rod i razvoj (dva po izboru) Stažiranje		Prof. dr Jasminka Babić- Avdišpahić, Prof. dr Nirman Moranjak- Bamburać, Doc. dr Jasna Bakšić-Muftić, Prof. dr Ugo Vlaisavljević, Prof. dr Marina Blagojević		2 X 15 sati - seminari (2 X 12 ECTS) Stažiranje 4 sedmice 6 ECTS
IV	Izrada magistarskog rada i odbrana					30 ECTS
				UKUPNO		120 ECTS

Plan izvođenja programa
Akademska godina 2008/2009 i 2009/2010

Semestar	Modul/ istraživačka aktivnost	Predavanja	Seminar	Voditelj/ ica modula/ aktivnosti	Gostujuća predavanja	Ukupno sati (ECTS)
I	I Rodne teorije	Feminističke rodne teorije, Maskuline rodne teorije, Rod i seksualnost, Rodne studije kao epistemološki projekt	- Rod i psihoanaliza - Maskuline studije - Rodne teorije i bioetičke teme	Prof. dr Jasminka Babić- Avdišpahić	2-3 predavača/ ice	40 sati (10 ECTS)
I	II Rod, ljudska prava i mehanizmi implementacije i zaštite	Rodni aspekt ljudskih prava Međunarodni instrumenti za zaštitu prava žena Lokalni pravni mehanizmi za zaštitu ljudskih prava i prava žena Ostvarenje prava rodne ravnopravnosti – odnos između normativnog i stvarnog	- Univerzalizam i kulturni partikularizam - Rod i pacifikacija - Mehanizmi i prakse u zaštiti ženskih ljudskih prava	Prof. dr Jasna Bakšić-Muftić	2-3 predavača/ ice	40 sati (10 ECTS)

Ka transformativnom i odgovornom znanju

I	Metodologija istraživanja u oblasti roda	Opšta istraživačka metodologija Feministička metodologija istraživanja	<ul style="list-style-type: none"> - Istraživačke strategije i informacijski sistemi - Analiza sadržaja - Analiza diskursa - Kvantitativo istraživanje - Narativni intervju i etnografske studije 	Prof. dr Marina Blagojević/ mr. Nejša Nuna Čengić		40 sati (10 ECTS)
II	III Rod i politika	<ul style="list-style-type: none"> - Rod, demokratija i građanstvo - Liberalizam i feministička misao - Političko predstavljanje i zastupanje - Identitet političkog subjekta i pitanja moći - Rod, etnicitet i političke ideologije - Rod i civilno društvo: žensko iskustvo i rodni aktivizam 	<ul style="list-style-type: none"> Rod i nacionalizam Rod i građanski aktivizam Rod, biopolitika i politička zajednica 	Prof. dr Ugo Vlaisavljević	2-3 predavača/ ice	40 sati (10 ECTS)

II	IV Rod i razvoj	<ul style="list-style-type: none"> - Koncepti društvenog, humanog i održivog razvoja - Socijalna konstrukcija rodnosti - Rodnost i globalizacija (politička ekonomija proizvodnje rodnosti) - Rodnost u zemljama u tranziciji - Siromaštvo i rodnost/gender - Rodnost, ekonomija i socijalna stratifikacija - Rodne javne politike i razvoj (PRSP, Milenijumski ciljevi, Pekinška deklaracija) - Istraživanje rodnosti i razvoja - Znanje i politike razvoja: rodna dimenzija 	<ul style="list-style-type: none"> - Rodnost i migracije; - Rodnost u ruralnim područjima; - Muskarci u zemljama u tranziciji 	Prof. dr Marina Blagojević	2-3 predavača/ice	40 sati (10 ECTS)
II	Grupni istraživački projekti	<p>TEME PROJEKATA:</p> <ul style="list-style-type: none"> Socijalna inkluzija Gender senzitivno budžetiranje Zapošljavanje, prihodi, beneficije i neplaćeni rad Cjelovitno obrazovanje Zdravlje prevencija i zaštita Muskarci u rodnim politikama Makroekonomske i razvojne strategije Usklađivanje profesionalnog i porodičnog života Informacione i komunikacione tehnologije 		Prof. dr Jasna Bakšić Muftić/ gdja. Samra Filipović-Hadžiabdić		10 ECTS

III	V Rod i Balkan	<ul style="list-style-type: none"> - Definiranje Balkana (političke, historijske, geografske i kulturološke odrednice) - Mitovi i stereotipi koji se tiču Balkana - pregled - Mitovi i stereotipi koji se tiču Balkana – rodna perspektiva - Balkan u historijskoj perspektivi - Historija žena sa Balkana u kontekstu Balkana i Evrope - Religije, tradicije i kulture Balkana - Uticaj religija, kultura i tradicija na stvaranje rodnih identiteta na Balkanu - Uticaj političkih diskursa na razvoj rodnih režima na Balkanu - Rodni identiteti na Balkanu - Žene, nacionalne države, modernizacija i razvoj na Balkanu - Pozicija žena sa Balkana, evropske integracije i globalizacija - Dijalog žena sa Balkana sa ženama svijeta (treći svijet, post socijalističke zemlje, zapadne zemlje, islamske zemlje) 	<p>Rodni režimi i film sa područja Balkana</p> <p>Sjećanje i Balkan</p> <p>Historijski pregled ženskih i feminističkih pokreta na Balkanu</p>	<p>Prof. dr. Asim Mujkić / mr. Gorana Minarević</p>	<p>2-3 predavača/ice</p>	<p>40 sati (10 ECTS)</p>
-----	----------------	--	---	---	--------------------------	--------------------------

III	VI Odabrane teme u oblasti rodnih studija		<p>Grupa A</p> <ul style="list-style-type: none"> - Rod i ekonomija - Rod i zdravlje - Rod i EU <p>Integracije</p> <ul style="list-style-type: none"> - Rod i nasilje - Rod i profesija - Rod i porodica - Rod i politička participacija žena - Rod i trgovina ljudima <p>Grupa B</p> <ul style="list-style-type: none"> - Rodne politike na polju umjetnosti - Rodni režimi i mediji - Narativni identiteti i rodne uloge - Tehnologija i feminizam - Rod i tijelo - Rod i religija 	Prof. dr Zdravko Grebo/mr. Nebojša Jovanović		40 sati (10 ECTS)
-----	---	--	--	--	--	----------------------

III	Grupni istraživački projekti	<p>TEME PROJEKATA: Socijalna inkluzija Gender senzitivno budžetiranje Zapošljavanje, prihodi, beneficije i neplaćeni rad Cjeloživotno obrazovanje Zdravije prevencija i zaštita Muškarci u rodnim politikama Makroekonomske i razvojne strategije Usklađivanje profesionalnog i porodičnog života Informacione i komunikacione tehnologije</p>	Prof. dr Jasna Bakšić Muftić/ gdja. Samra Filipović-Hadžiabdić	5 ECTS
III	Izrada prijedloga magistarskog rada			5 ECTS
IV	Izrada magistarskog rada i odbrana			30 ECTS
			UKUPNO	120 ECTS

Plan izvođenja Master studija „Rodne studije“
2010 - 2012

Nastavni plan II ciklusa studija

I semestar: studenti/ice pohađaju 3 obavezna i 1 izborni predmet

Semestar	Nastavni predmet	Sati	ECTS	Status predmeta	Odgovorni nastavnik/ca
I	Metodologija istraživanja u oblasti roda	2+1	7	obavezan	Prof. dr Zdravko Grebo, Univerzitet u Sarajevu/ dr. Marina Blagojević
I	Rodne teorije	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr Jasminka Babić-Avdispahić, Univerzitet u Sarajevu
I	Rod i ljudska prava	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr Jasna Bakšić-Muftić, Univerzitet u Sarajevu
I	Rod i kulturalni studiji	2+1	7	izborni	Prof. dr Jasmina Husanović, Univerzitet u Tuzli/viša asistentica mr Ajla Demiragić
I	Nasilje u braku i porodici	2+1	7	izborni	Prof. dr Suzana Bubić, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru
I	Religija i rod (monoteističke tradicije Judaizma, Kršćanstva i Islama)	2+1	7	izborni	Doc. dr Dino Abazović, Univerzitet u Sarajevu/dr. Zilka Šiljak
I semestar ukupno			30		

II semestar: studenti/ice pohađaju 3 obavezna i 1 izborni predmet

Semestar	Nastavni predmet	Sati	ECTS	Status predmeta	Odgovorni nastavnik/ca
II	Rod i politika	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr. Ugo Vlasisavljević, Univerzitet u Sarajevu
II	Rod i razvoj	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr. Jasminka Babić-Avdispahić, Univerzitet u Sarajevu/dr. Marina Blagojević
II	Gender strategije i politike	2+1	7	obavezan	Prof. dr. Jasna Bakšić-Muftić, Univerzitet u Sarajevu/Samra Filipović-Hadžabiđić, direktorica Agencije za ravnopravnost spolova BiH
II	Rod i ekonomija	2+1	7	izborni	Prof. dr. Jasmina Osmanković, Univerzitet u Sarajevu/ viša asistentica mr. Amina Nikolajev
II	Rod i svakodnevni život u 'tranziciji'	2+1	7	izborni	Prof. dr. Asim Mujkić, Univerzitet u Sarajevu/ doc. dr. Stef Jansen
II	Rod i nacionalizam	2+1	7	izborni	Prof. dr. Nerzruk Ćurak, Univerzitet u Sarajevu/ viša asistentica mr. Amila Ždralović, Univerzitet u Sarajevu
II semestar ukupno			30		

III semestar: studenti/ice pohađaju 2 obavezna i 2 izborna predmeta

Semestar	Nastavni predmet	Sati	ECTS	Status predmeta	Odgovorni nastavnik/ca
III	Rod i Balkan (socijalno-ekonomski aspekt)	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr. Jasminka Gradašević-Sijerčić, Univerzitet u Sarajevu
III	Rod i Balkan (političko-kulturološki aspekt)	2+1+1	8	obavezan	Prof. dr. Asim Mujkić, Univerzitet u Sarajevu
III	Rod i integracija u okviru Evropske Unije	2+1	7	izborni	Prof. dr. Nevenko Misita, Univerzitet u Sarajevu/ viša asistentica mr Kanita Imamović
III	Istraživački rad: Gender strategije i politike	2+1	7	izborni	Prof. dr. Adila Pašalić-Kreso, Univerzitet u Sarajevu/ Samra Filipović-Hadžabiđić, direktorica Agencije za ravnopravnost spolova BiH
III	Rod i izgradnja mira	2+1	7	izborni	Prof. dr. Zdravko Grebo, Univerzitet u Sarajevu/ viši asistent mr Midhat Izmirlija, Univerzitet u Sarajevu
III	Rod, civilno društvo i mediji	2+1	7	izborni	Doc. dr. Danijela Majstorović, Univerzitet u Banjoj Luci/ dr Milena Karapetrović, Univerzitet u Banjoj Luci
III semestar ukupno			30		
IV	IZRADA i ODBRANA MAGISTARSKOG RADA		30		
UKUPNO			120		

